

RÉGÉSZETI DOLGOZATOK

AZ EÖTVÖS LÓRÁND TUDOMÁNYEGYETEM
RÉGÉSZETI INTÉZETÉBŐL

5.

DISSERTATIONES ARCHÆOLOGICÆ

EX INSTITUTO ARCHÆOLOGICO
UNIVERSITATIS DE ROLANDO EÖTVÖS NOMINATÆ

BUDAPEST, 1963.

Opponensi vélemény Bognárné Dr. Kutzián Ida:

A magyarországi rézkor kronológiája c.

kandidátusi értekezéséről

Egy-egy tanulmány előszava rendszerint már csak azért is keveset mond, mert igen sok esetben akkor készült, amikor a munka befejezése után a szerző rá akart mutatni arra az utra, amelyen járva eredményeit elérte. Az előszó tehát lényegében nem program, hanem az elért eredmények előrevetítettnek látszó összefoglalása.

Kutzián Ida dolgozatának nincs előszava. Az a négy oldal, ami a tanulmány bevezetése előtt helyet kapott, 1900 gépelt oldalra terjedő angol nyelven megjelenő monográfiájának szűkszavu, de annál többet mondó, előre eltervezett munkamenetének, kutatási módszerének, szemléletmódjának az ismertetése.

Mint maga írja, "Mi itt nem arra törekszünk, hogy a tartalmi kivonatot nyujtsuk, mechanikusan követve a monográfia szerkezetét, a fejezetek egymásutániságában". E helyett azokat a problémákat veti fel, amelyekre választ kerészt, természetesen már akkor, amikor anyagát, annak hazai és külföldi irodalmát ismerve, maga elé tűzte munkája célját.

Ezért program, amit ad. Ennek a programnak ezzel a tanulmánnyal kapcsolatban természetesen csakegy része érdekel bennünket. Az, amelyik olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyeknek kronológiai vonatkozása van, és amelyekre a monográfia VII. fejezetének - itt csekély mértékben módosított - alakjában, az összefüggések megértése céljából is, ki kellett térnie.

Nem mondanánk azonban igazat, ha mi is csak a monográfiára hivatkoznánk. Elért eredményeit annak a másik monográfiának folyamatban lévő feldolgozása, a befejezett anyaggyűjtés után is befolyásolta, amely nem ennek az egy temetőnek értékelése, hanem a magyarországi korai rézkor mindenre kiterjedő bemutatása és tanulmányozása lesz. Erről ugyan csak e tanulmány utolsó soraiban tesz említést, de már régen tudjuk, hogy követni fogja ezt a munkát.

Bevezetésében munkája módszerét ismerteti, amely induktív és a lehetőségeket kihasználva komplex, mint ahogy az volt az általa vezetett, Magyarországon az első, csaknem teljes őskori temető feltárása is.

Nemcsak a saját, szigorú kritikával elemezett megfigyelésére támaszkodik. "Következtetéseinket - írja - csak annyiban tekintjük megállapításoknak, amennyiben azokat a vizsgált lelőhelyeken túl, további lelőhelyek azonos, rokon, vagy hasonló koru kulturái megerősítik."

Ez a terve a munkának, amelyet minden fejezet következetesen be-tart, s ezért a temető anyagának sokirányú vizsgálatához nemcsak a hazai, de Közép- és Délkelet-Európa hasonló koru telepein és temetőiben előkerült leleteket és megfigyeléseket is felhasználja. Hogy ez milyen széleskörű iro-dalom ismeretét követeli meg, azt nemcsak a kis könyvtár katalógusát kitevő bibliográfiájából látjuk, hanem ennek az anyagnak felhasználásáról tanuskodó 391 jegyzet is igazolja. Ezek közt tulnyomó azok száma, amelyek 5-10 mun-ka pontos adataira is hivatkoznak.

Ezért jelent a munka olyan alapot, amelyet mind a hazai, mind a kül-földi kutatás nagy haszonnal értékesíthet, még akkor is, ha a lehetőség sze-rint megalapozott hipotéziseket talál olyan helyeken, amelyekhez hasonlókról más kutatók, egy-egy telepre épített megfigyelésekkel, esetleg már végérvé-nyes eredményeket jelentenek. Amilyen kritikus a saját leletanyagával és megfigyeléseivel, éppen olyan vitára felkészült a felhasznált irodalommal szemben is.

Mindezekre legyen elég a tanulmány utolsó bekezdését szószerint idézni: "Jelen dolgozatunkban vázolt kronológiai rendszerezésünket kísérlet-nek tartjuk, mind a horizontok meghatározása, mind pedig az évszámokban kifejezett megjelölések tekintetében. Tisztában vagyunk azzal, hogy a problé-mák jelentős részét csak felvetettük, de nem oldottuk meg és, hogy a réz-kor kutatása még sok további munkát igényel."

Ilyen önkritika után mégis úgy véljük vele egyetértve, hogy "A Tisza-polgár-Basatanyai temető viszonylag szilárd alapot adott a további kutatás-hoz."

Amennyire kétségtelen az utóbbi megállapítás, annyira tulzottnak tartjuk az előbbit. Ha marad is a hazai és külföldi kutatás mai állása mellett probléma, ennek további kutatására éppen olyan alap lesz ez a munka, mint

a temető jól ásott és publikált anyaga és megfigyelései.

A komplex módszer alkalmazásának szükségességét, egy mondatba sűrítve így fejezi ki: "Szaktudományunk hiányos forrásanyaga nem engedi meg, hogy a feldolgozó munka során bármilyen csekélynek látszó adatot is figyelmen kívül hagyjunk." Így válik ez a forrásanyag olyan archivummá, amelynek alapján a régészet módszereivel történeti szintézisre is képes.

Az előbb idézett mondat a következetesen betartott program, amelynek megvan a maga határozott célja. Ezzel törekszik a kronológián túljutva, a rézkor történelmének rekonstruálására.

A dolgozat szerves, - de önmagában is nagy eredményt jelentő - része "A Tiszapolgár-Basatanyai rézkori temető" című monográfiának. Az ott megállapított eredményekre - amelyek a kor életének minden lemérhető megnyilvánulására kiterjednek - épül ez a munka, amely "genetikai összefüggések, kulturák közötti kapcsolatok, stratigráfiai viszonyok és kronológiai párhuzamok meghatározására törekszik", igen meggondoltan az összegyűjtött anyagból, csak a valóban használhatókra támaszkodva.

Az összehasonlító módszert is alkalmazza, amelyről figyelemre méltó megjegyzéseket is tesz. Ezeknek rövidre fogott megismerése, régészeti elméleti fejtegetés lévén, nem lesz felesleges.

Az analógiák egy részét csak egyes típusok elterjedése bizonyítékának tekinti, amelyekből "sem genetikai összefüggésekre, sem a kulturák érintkezéséből keletkező befolyásra, hatásra nem következtethetünk".

Másik részük "azt bizonyítja, hogy a hasonló koru, hasonló előzményekből táplálkozó és hasonló ösztönző erők befolyása alatt fejlődő kulturák általában sok hasonló vonást tartalmaznak." Az ilyen, ha még más egyezések is vannak "jelentős szerepet játszhat a kulturhorizont meghatározásánál."

Ezek az analógiák adják az alapot, amelyből kiindulva meg kell vizsgálnunk a többi összetevőt, mert a kulturák rokonságát "az összes, a kultura lényegét meghatározó tényezők hasonlósága, illetve egyezése és az adott kulturák történelmi érintkezésének valószínűsíthetősége"- szabja meg.

Kevesebb tényező a rokonságnál kisebb kapcsolatot mutathat (háboru, gazdasági okokból keletkező mozgás, kereskedelem, exogámia, stb.).

Minden analógia és konvergencia fontos, mert "lényeges megállapítások értékelésének kiindulópontja lehet, és ... hipotézisként ... befolyásolja

vizsgálódásunk menetét, . . . ha végül el is kell vetni." A mondat utolsó részét külön is ki kell emelnem, mert ez kívánja a legnagyobb önfegyelmézést a kutatótól, ami - mondjuk meg itt mindjárt - Kutzián Ida munkájának minden fejezetéből kitetszik.

Egyik legfontosabb feladatnak tartja az egymásból származó kultúrák korábbi és későbbi szakaszának pontos elválasztását. Meg kell határozni az új szakasz szintjét, még akkor is, ha az új elemeket a régiek továbbélése kíséri is.

Ha két kultúra nem egymásból fejlődött, a fiatalabb kialakulási szakaszának együtt kell mennie a régebbi, későbbi szakaszával. A kialakulóban levő fiatalabb egyébként nem tudná megszerezni az uralmat. Ez azonban egymásutániságot jelent a történelemben.

Ha a neolitikus és rézkori kultúrákat egy horizontba tömörítjük, s így a továbbélő és kihalt elemeknek a kultúrával azonos jelentőséget tulajdonítunk, szemléletünk statikussá, történetietlenné válik.

Téves megállapításhoz jutunk akkor is, ha egy kulturahorizonthoz tartozó csoportokat vizsgálva, egyes elemek alapján már a fiatalabb kultúráról beszélünk, vagy egy már letűnt kultúra továbbélő elemeit a kultúrával azonosítva, az elsővel egy szintre helyezzük. Ez is történetietlen, mert a folyamatot a kulturális egység uralkodó szerepe határozza meg.

Az itt csak nagy vonásokban érintett, de részleteiben is kidolgozott elmélet utmutató a tanulmány munkamódszere tekintetében, amely a jelenségek pontos megfigyelése mellett megállapításait lehetőleg valamennyi összetevőre alapítja, ha az egyes elemeket nagy kritikával boncolgatja is.

A kultúra alatt olyan komplexumot ért, amely mögött embercsoport áll, sajátos életformával, esetleg embertani anyaggal, kapcsolatokkal.

A kultúrák egyezése és elkülönülése határozza meg, hogy valóban kultúráról, esetleg csoportról (horizontális értelemben), vagy periódusról, illetőleg fokozatról (vertikális értelemben) beszélhetünk-e.

Csak az alapgondolatai ezek annak a részletes kidolgozásnak, amely a monográfiában, az ellenkező véleményekkel is vitatkozva, fog megjelenni.

Ugy tűnhetik fel, hogy sokat foglalkoztam a bevezetésnek itt érintett részleteivel. Nem véletlen ez.

Régészeti elméleti kérdésekkel - Bóna István és Kalicz Nándor kan-

didátusi értekezéseinek ilyen irányu részein kívül - ujabban megjelent munkákban nem, vagy csak alig foglalkoztunk. Tompa Ferenc szellemtörténeti alapvetése és Gallusz Sándor szélsőséges fejtegetései óta itt találjuk - ha a dolog természeténél fogva röviden is - azt a valóban érdemleges elméletet, amelynek értékét az növeli, hogy a tanulmány fejezeteiben nyomban követi a gyakorlati alkalmazás is. Ezért foglalkoztam ezzel részletesebben, bár korántsem kimerítően, mert hasonló kérdések ezeken kívül az egyes fejezetekben is vannak ott, ahol azokra szükség van.

x

Az első fejezet: a származás kérdésével foglalkozik.

Kutzián Idának a régészeti konferencián elmondott előadása - sőt az azt jóval megelőző, régebben napfényre került tiszapolgári leletanyagnak közreadása és értékelése - óta köztudomásu dolog, hogy a gondosan feltárt Tiszapolgár-Basa-tanyai temetőben mind a tiszapolgári koraréz kori, mind a bodrogkereszturi javaréz kori kulturák anyaga képviselve van. Így látta ezt már akkor, amikor az akadémiai kutatási program keretében az aeneolitikum problémáinak megoldását tűzte ki feladatául.

A nagykiterjedésű temető ismertetése és értékelése során tehát mind a két kulturának, sőt azok előzményeinek, s a közvetlenül utána következő kulturák kérdéseivel is foglalkoznia kellett. Ez az oka annak, hogy ebben a fejezetben mindkét kulturáról, sőt a temető területén stratigráfiával is igazolható neolitikus és az ugyanott hasonló módon megtalált legfiatalabb rézkori kultúra problémáiról is szó van. Ezért, ha külön megjelölve nincs is - a fejezet lényegileg három olyan részre bontható, amelyek szervesen összefonódnak és éppen ezért egyik-másik megállapítása fontossága miatt többször is erősebb hangsúlyt kap. Ez a hangsúlyozás egész tanulmánya munkamódszerének egyik jelentős sajátossága.

A korai rézkori kulturával foglalkozó részben természetesen érintenie kell az ujkőkori előzményeket is, hiszen a korai rézkor előzményei csak a neolitikumban lehetnek. Ezek nélkül bajos volna ennek a Kárpát-medencében kialakult kulturának eredetét megérteni. De ugyanakkor rá kell mutatnia azokra a kutatásokra is, amelyek a területet már ebben az időben Dél és Délkelet felől érték.

Ezzel kapcsolatban pár szót szeretnék szólni a nemrégiben lezajlott

kandidátusi viták alkalmával felmerült egyik megjegyzésről: a divatról, amely az említett területek felől érkező befolyásokat, hatásokat ujabban erősen hangsúlyozza. A szóhasználat téves. Ha valóban divatról lenne szó, akkor a régi divatlapokat tartalmazó láda megfordítására kellene gondolnunk, mert nem egészen új dolgokról van itt szó, hanem régen, egyes darabokon keresztül meglátott, majd tüzetesebb vizsgálatok alapján régészeti anyaggal behatóan bizonyított megállapításról, amely csekélyebb mértékben tőlem, részletesebben kidolgozva éppen Kutzián Idától, későbbi korokra nézve ugyancsak kettőnkől, majd Bóna Istvántól és Kalicz Nándortól, bizonyos vonatkozásban Csalog Józseftől származik.

A részletek említése nélkül érinti ezt a szerző most is, amikor ezeknek a kapcsolatoknak ujkőkori előzményeiről, majd későréz- és bronzkori folytatásáról beszél.

Annak hangsúlyozásával, hogy a munkában érintett ujkőkori kulturák, sőt a későrézkor után következő bronzkoriak is, kívül esnek a vita keretén, s csak annyiban érdekelnek bennünket, amennyiben mint a kora rézkori kultúra előzményei figyelembe jöhetnek, néhány szót kell erről a kapcsolatról is szólni, anélkül, hogy néhány nem végleges megállapításról külön kérdést intéznénk a szerzőhöz.

Megállapítása szerint Herpály-Csószhalom népessége a Tiszapolgári kultúra genetikai elődje. Ennek bizonyítása nemcsak logikus, de adatszerű is.

A hazai java neolitikum története döntő jelentőségű eredményének a herpályi kultúra fellépését tartja a Tiszántulton, ahol az eddig feltételezett-nél jelentősebb szerepet játszott. A kutatás új eredményei alapján látható hatása mindinkább csökkenti a tiszai kultúra eddig tulbecsült súlyát. A külföldi kutatás is a Tisza-Boian és Tisza-Hamangia viszonyában új utra terelte az eddig feltételezett déli szerepét.

A tiszai és herpályi kultúra olyan összefonódást mutat, amely a korai rézkori tiszapolgári kultúra alapja lesz.

A herpályi kulturának nagy hatása már a tiszai kultúra idején érvényesült, amit több telep leletanyaga bizonyít. Megfordítva más a helyzet. A tiszán herpályi kulturás telepeken kevés a tiszai emlék. A herpályi Csószhalmon is van tiszai anyag, de festett anyaga elűt a herpályi festett stílustól.

A tiszai kultura elemeinek lassu elhalása után egy ideig él még a tell szerű telepeken, aztán a Tiszántul egész területén éppen olyan zökkenésmentesen átadja helyét a tiszapolgári kulturának, mint később a korarézkor a javaréz-kornak. A szemléletesen megrajzolt történeti képnek - amelynek később még hasonlóan kivetített folytatását is látni fogjuk - ez a lényege.

A két neolitikus kultura emlékei között a genetikai kapcsolatok ellenére is jelentős különbségeket a mindkét kultura területén végzett ásatások leletanyaga bizonyítja.

A herpályi kultura tell szerű telepeken él. A település formája különféle tényezők között, földrajzi viszonyokkal és az életmóddal magyarázható. Az őstulok vadászat jelentősége, amelynek csoportjai a sártapaszokkal együtt jelentősen növelik a kulturrétegeket még a korai rézkori sirokban is tükröződik, de a java rézkorban már elhalványul.

A kora- és javarézkorban a tell szerű településeket újból a vékonyabb kulturréteg váltja fel. Lokális eltérések természetesen mutatkoznak. Számottevő adataink egyébként alig vannak a településre; a temetkezésekre viszont a herpályi kulturában kevés az adatunk. A csőszhalmi sirokban nincs kerámia, a szeghalmi Kovácsshalomban - amely a lengyeli kapcsolatokra mutat - van. Mind a kettőben vadkan agyar és mandibula, ami a rézkorban gyakori. Feltételezhető e két temető alapján, hogy vagy a telepen történő temetkezés ellenére már kialakult a rítus, vagy a telepen is kialakult rítus szerint temetkeztek.

A csőszhalmi sirokban a Basa-tanyai nyújtott, alig zsugorított temetkezések előképét kell látnunk. Az ékszerek és fegyverek jellegükben, típusukban és változatukban közelállnak egymáshoz. Kiegészítik ezt a telep befolyástól mentes edényei, amelyek a herpályiakkal együtt hozzájárultak az alföld korarézkori edénművességének kialakulásához.

Legyen szabad itt megjegyezni, hogy bár a telepről vett analógiák felhasználását sirok hiányában helyeseljük, néhány közös edénytípus megemlítése, ha a monográfiában meg is van - itt sem lett volna felesleges.

A csőszhalmi és herpályi kulturákat egyébként lényegében egy kultura két csoportjának látja, amit az is igazol, hogy csak az edényfestés színében és motivumaiban van eltérés a kettő között. Rokonságuk és egykoruságuk bizonyítéka éppen a festett anyag kölcsönös kicserélése és a karcolt diszű tiszai

cserepek közös előfordulása, ami a tiszapolgári kulturában éppen úgy sohasem fordul elő, mint a sajátos herpályi, vagy csőszhalmi tiszai leletek, ami annyival könnyebben érthető, mert az említett kulturákban tiszapolgári anyag nincs.

Ez a körülmény és az a tény, hogy az egymással genetikai kapcsolatban lévő két kultúra ugyanazon a területen terjedt el, kizárja a tiszapolgári kultúrával való egyidejűséget, amit a herpályi kulturáról, a Basa-tanyán, stratigráfiai adat is bizonyít. Egyébként hasonló a helyzet Tisza - Herpály és a Nagyalföld koraréz-kora viszonyában, mint Makedóniában, ahol a késő neolitikum a bronzkort, Bulgáriában, ahol Karanovo III a halomkulturát, Szerbiában, ahol Vinča - Tordos a Vinča-Pločnikot, Romániában, ahol a Hamangia és Boian a Gumelnițát, Precucuteni a Cucutenit előzi meg, néhány századdal előbb, mint nálunk, 2300 körül.

Festett cserép sincs a tiszapolgáriban, de nincs a bodrogkeresztúriban sem, az egész Kárpát-medence területén.

A lengyeli, morva festett, Tripolje, Cucuteni, Erősd, Közép-erdélyi festett kerámiás kulturák között olyan sáv húzódik, amelyben évszázadokon át nincs festés. Ugyanigy van ez egy időben a Balkánon és Anatóliában.

Bár az új kultúra egységesnek tekinthető, lokális színezete ennek is van, amely különböző előzmények földrajzi viszonyok adta tájegységek és azok kapcsolatának hatása alatt a tiszapolgári, a lucskai, a tiszauzi és deszki csoportokat alakítja ki.

A koraréz-kor nem kétséges, hogy a herpályi-csőszhalmi kulturából fejlődött ki. A felső Tiszánál, attól délre és nyugatra, illetőleg északra olyan erős a hatás, hogy a kerámia kevésbé változik. A változás a tiszapolgári csoportnál erősebb. Közeláll ehhez minőségileg a tiszauzi. Ennél a karcolt diszek a tiszauziakkal való rokonság gondolatát felvethetik ugyan, de ezek a motívumok a herpályi és csőszhalmi festett anyagban is megvannak, sőt balkáni hatások is kimutathatók. A deszki csoportban helyi színezete mellett szintén van déli hatás, ami nem meglepő, mert régi, délről jött kultúrák helyét foglalta el.

A herpályi-csőszhalmi legszembetűnőbben a lucskai csoportra hatott. Ez a szlovákiai csoport a felső Tiszánál és a Nyírség északi részén is megvan.

A leletek egy része a tiszapolgári kultúra körébe utalja, más részén a csőszhalmi-herpályi hatása közvetlenebbül éri. Kapcsolatai vannak a késő lužianki, morva-szlovák festett, lengyeli, erődsdi, Tripolje, Cucuteni kulturákkal is.

Minthogy a Tiszapolgár-Basa-tanyai temető jelentékeny részében - mondhatnánk külön - Bodrogkereszturi temető foglal helyet, amely időrendben folytatása a tiszapolgári kultúrának, ennek előzményeivel is foglalkoznia kellett a tanulmánynak. A két kultúra közt eredetre nézve az a leglényegesebb különbség, hogy míg a tiszapolgári kultúra alapja, a herpály-csőszhalmi csoport, az utóbbié éppen maga a tiszapolgári kultúra és a délkeletről jött hatások.

A bodrogkereszturi kultúra kialakulásához a hazai tiszapolgári kultúra minden csoportja adott elemeket. Lucskától kapta a legtöbb neolitikus reminiscenciát mutató elemet, a tiszapolgári csoporttól a formai előzményeket, a tiszauzi csoporttól a formai és díszítő elemeket (megfordítva soha), Deszktől az edényformákat.

Mindehhez kapott Cucuteni és ludanicei hatásokat is, lengyelit az eddig ismert anyagban azonban nem találunk.

Tiszapolgári kultúra legvalószínűbben a Tiszántulon keletkezett, a másik ennél szélesebb területen, az Alföldön, Észak-Magyarországon. A Dunántul nem jön számításba, előbbinél egyáltalában nem, utóbbinál csak keskeny északi sávja, mert a többit a péceli kultúra tartja megszállva. A tiszapolgári kultúra alapja a Tiszántulon a legerősebb. Észak-Magyarországi rézbányászat és Lučka, valamint Ludanice közelsége is hatott erre a kultúrára. Van azonban a bodrogkereszturi kultúrával egyidős Erősd-Cucuteni, Gumelnița és Vinča kulturáknak kölcsönös hatása. Élénkebb a kapcsolat ezekkel és erőteljesebb a befolyás.

Ezeket a hatásokat mindazokon a formákon végig kíséri, amelyek kronológiailag is igazolható módon kapcsolatot jelentenek. Amit széleskörű anyagának nemcsak felsorolásával, de kritikai elemzésével is bizonyít.

És ezek a kapcsolatok, amelyeket természetesen nem kísérhetünk végig, még ha a felületesen olvasónak tipológiaiaknak tűnnek is, a számbajöhető területek vonatkozó jól datálható anyagának leggondosabb összevetésé-

vel, valójában már a kronológia kérdéseinek megoldásán túl, a magyarországi rézkor történeti szintézisének is alapját vetik meg.

x

A második fejezet címe: Stratigráfia és relativ kronológia. Kiindulása természetesen a Tiszapolgár-Basa-tanyai temető, de messze területek hasonló kulturáinak megfigyelését kapcsolja össze, itt természetesen nem részletezhető adatok feldolgozásával. A kiindulási alappal azonban részletesebben kell foglalkozni, nemcsak az elért eredmények, de a következetesen alkalmazott módszer miatt is.

Nem éppen mindennapi dolog, hogy egy temető ásatása nemcsak horizontális, de vertikális kronológiai megfigyelésekre is alkalmat adjon, sőt annak finomítását is lehetővé tegye.

Tiszapolgár-Basa-tanyán a korarézkori periódus 13, az átmeneti szakasz 2, a javarézkori periódus 20 sirja adott előző és későbbi kulturák települési maradványaival, gödreivel megbízható egymásutánt.

Egy részük olyan kulturák helyzetét is mutatja, amelyek a temető területének a neolitikumtól a szarmata korig átélt település történetének hiteles bizonyítéka ugyan, a korai rézkor közvetlenül megelőző és a javarézkort követő kulturára azonban kevés, de annál fontosabb adatokat tartalmaz. Ez a pár szó is rávilágít az ásatás körütekintő, nemcsak a keresett kulturát figyelemmel kíséző módszerére.

A temető térképe tanuskodik arról, hogy a két első rézkori kultúra követte egymást, s ezzel a két kulturának egymásutánját minden kétséget kizáróan megállapította. Tehette ezt annyival is inkább, mert a legkorábbi temetőrészben a már kifejlett első periódust találta, és ezen a területen egyetlen második periódusu sir sem került elő. Nemcsak a mellékletek, de a sir ritus is erről tanuskodik. Az a néhány sir, amely a tiszapolgári és Bodrogkereszturi kulturák átmeneti idején került a földbe, szerencsésen egészíti ki a két kultúra találkozásának elképzelhető képét.

Az előbb említett - gödrök és sirok között pontosan megállapítható stratigráfia néhány adata különösen is figyelmet érdemel.

Az első periódusba tartozó 65. sir metszi a XVII. a-gödröt, amelyben kétségtelenül neolitikus leletek között herpályi kultúra cserepe is volt. Ugyanez volt a helyzet a 69. sir és a XVII. b. gödörnél, de ez a sir már

az átmeneti időbe tartozik. Ez a nem nagy időkülönbség még jobban támogatja a helyesen levont következtetéseket.

Hogy a herpályi kulturát külön is kiemeli, ez is leggondosabb elemzésre vall és mutatja, hogy megállapításait csak megbízható, hiteles adatokra építi. Mindennél jobban bizonyítja ezt az a tény, hogy az első periódusban még öt (42, 55, 62, 68, 81), az átmeneti időben két (48, 69), és a második periódusban nyolc (90, 92, 93, 108, 110, 117, 122, 132) olyan sír van, amelyik neolitikus gödörben volt, de - bár közelállhatna a valószínűsége - még feltételeként sem jut eszébe, hogy stratigráfiai bizonyítéknak használja a herpályi kultúra gödreivel együtt. Csak ott nevez meg neolitikus kulturát, ahol annak jellegzetes sajátosságai félreismerhetetlenek (Pl. 68. sír, XVI.a. gödör és 107. sír, XXXIII. c. gödör, Szilmeg), pedig az egyébként még külön is megemlített 84. sír Herpály-Csószhalmi pohara is támogathatná a feltevést. (Természetesen a sírokkal nem érintkező gödrökben más felismerhető neolitikus emlékek is vannak, így az Alföldre jellemző vonaldiszes kerámia, sőt a bükki is, ha másodlagos helyzetben is. Ez más lelőhely bizonyossága szerint a szilmegivel együtt élt. Mindezek a terület településtörténete szempontjából jelentősek, de mutatják azt is, hogy az aeneolitikusnak tartott temető gondos feltárása messze túl kellett, hogy menjen a kitűzött célon és olyan relatív kronológiai bizonyítékokat is adott, amelyek már régi adatokat hitelesítettek.

Ahogy nem erőlteti bizonytalan adatokkal a herpályi kulturával kapcsolatos előbbi megállapítását, úgy nem hagyja magát megtéveszteni a tiszapolgári kultúra periódusába tartozó 68. sír elhelyezkedésével sem.

Ezt a sirt olyan neolitikus gödörbe ásták, amely másik hasonló tartalmu gödörrel volt összeköttetésben. Ebbe viszont a 62. sír mélyedt. Az előbbi sírnek egy részét péceli gödör vágta el.

Kiértékelésénél megjegyzi ugyan, hogy itt három kultúra relatív kronológiáját lehet stratigráfiaillag ellenőrizni, de ebből nem azt a következtetést vonja le, hogy a neolitikumra következő tiszapolgári kulturát a péceli követi. Ebben a kérdésben akkor foglalhatott véglegesen állást, amikor nem az első, hanem az utolsó periódus sírjánál ismétlődött meg az elhelyezkedés, még akkor is, ha a 83. sír sarkát olyan gödör metszette, amelyben a péceli, koranagyrevi és későbbi bronzkori leletek elválaszthatatlanul voltak együtt. Minthogy a két első periódus időrendjét az egész

temető tanusítja, a harmadiknak a helyzetét a másodikhoz való relatív kronológiai helyzete határozza meg.

Ezek a gondosan mérlegelt adatok más lelőhelyek anyagával is támogatva megadják a temető s egyúttal a magyarországi rézkor relatív kronológiáját. A temető azonban ennél finomabb megfigyelésekre is alkalmat adott. A nagykiterjedésű temető két-két egymásra temetett csontvázának vizsgálata vezetett olyan eredményre, amely abszolút számokban is kifejezhető időtartamot adva, lehetővé tette a két temető kulturája életszakának meghatározását is.

Az I periódusu 56. férfisirra rátemették az átmeneti szakasz második felében az 57. női sirt, és az I periódusu 61. sirra a II periódus folyamán meghalt nő 59. sz. sirját.

Ezek abszolút értékű megállapítások, amit nemcsak a térkép bizonyít, hanem az az óvatosság is, amellyel egyik-másik (51. sir) rátemetkezést sejtető bizonyítékait - bár a feldult sirból kezében vannak - figyelmen kívül hagyja.

A sirgödör és a csontvázak azonos, vagy alig eltérő irányításának, szinte pontos egymásra ásásának, az alsó sírok bolygatatlanságának tüzetes vizsgálata után, előbb még csak feltételezett szándékosságra következtet. Mindkét esetben a férfi sírokra temették a nőket, illetve az egyik két-éves gyermeket is. "Nemcsak a szándékosság bizonyítását nyerjük ebben a megfigyelésben, - írja - hanem következtetéseinkben egy óvatos lépéssel előbbre is haladtunk." A szerző által hangoztatott óvatosság nagyon is jellemző munkamódszerére. Erről talán később, egy hasonlattal igyekszünk képet adni.

Nekünk is tovább kell azonban követnünk a rendkívül érdekes és hasznos gondolatmenetet, amely az eltemetettek antropológus által meghatározott életkorával jut el eredményeihez, ami hazai kutatásunkban eddig nem alkalmazott új módszert is jelent.

Az 56. sirban 25-30 éves férfi, az 57. sirban 40-45 éves nő volt. A 61. sirban 18-20 éves férfi csontváza fölött volt az 59. sir 30-35 éves nő csontváza.

Ha életük egy részét együtt élték le, az első esetben a nő kb. 15, a másodikban 12-15 évvel élte túl a férfit. Feltételezi, - mint legtermésze-

tesebbet - hogy házaspárról van szó. A többnejűséget a nemek aránya kizárja.

Talán hozzátehetnénk, hogy ezt a két sirban utánatemetett egy-egy nő is igazolja.

Mindkét utótemetkezés igen óvatos becsléssel 15 év múlva történt I. periódusu sirra. Az egyikben az átmenet végét, a másikban a második periódus kezdetét tükrözik a mellékletek. A 15. év nem az átmeneti idő teljes kora. A két első átmeneti sirral ugyanis a térkép tanúsága szerint, még nem ér véget az I. periódus.

Ha 15 év alatt 15 halottat temettek el, az évenként egy halottat jelent. Mivel a 15 év éppen az átmeneti időre esik, az évenkénti egy halott az I periódus ritkább (7-8) s a II periódus sűrűbb (50-60) népessége ellenére is, az egész temetőre érvényes lehet.

Maga is megállapítja, hogy a temető két részlegében erősen eltérő a népesség sűrűsége. Így nem látjuk tisztán, hogy alakul a két részen a generációs számítás, amelyen a hangsúly van.

A temetőben eltemetettek számából a fenti alapon arra következtet, hogy 210-225 évig temetkeztek ebbe a temetőbe. Kerekben mintegy 210 évig. Ez természetesen csak megközelítő számot jelent.

Az I periódus végét jelzi az átmeneti idő, de éppenugy nem zárja le, mint ahogy nem zárja ki a II periódus kezdetének párhuzamosságát sem. Ez a megállapítása szoros összefüggésben van az elméleti kérdések érintése során felvetett igen fontos problémával: az egymással érintkező kulturák, vagy periódusok problémájával.

A módszer, de a relativ kronológia szempontjából is vissza kell térnünk a már említett 84. sirra, amely embertanilag, mellékletek és ritus tekintetében is elkülönül valamennyi sirtól. Ez a sir a temető délnyugati szélén feküdt, s a fentiek szerint nem tartozott a temetőhöz, szerző első hipotézise szerint. De más oldalról is megközelíti a kérdést, amikor a sirnak a temető sirsoraiba való beosztását vizsgálja. Néhány sirral valóban mutat laza topográfiai kapcsolatot. Ezt a második hipotézist az is támogatja, hogy az egyik koraréz kori sírgödörrel pontosan azonos irányítása volt, sőt az is, hogy a 84. sir fekvése miatt, látszólag a temető legkorábbi részéhez kapcsolódott. A halottnak azonban éppen ellenkező irányítása volt.

A helyszínen végzett kutatások és a gondos temetőterkép elemzés ennek a neolitikus sirnak elszigeteltségét mutatják. Ilyen korai temetőnek a területén nincs további folytatása a szabadon maradt részeken, a betemetett részen pedig a későbbi sírok ilyeneket nem bolygattak meg. Ha egyáltalán volt még több ilyen sir is, azt a Selypes patak pusztította el és fekvése ma már nem állapítható meg.

E gondos vizsgálat után, amely valóban minden lehetőséget figyelembe vesz, szinte önmagával vitatkozva, a 84. sirt magában álló neolitikus temetkezésnek tekinti, amely a korarézkori temetkezés előtt került a földre, ami valóban nem lehet kétséges.

Felveti még azt a gondolatot is, hogy a temető szélén való elhelyezkedésből arra is lehet következtetni, hogy jövevény volt, már az I periódus idején. Hogy idegen volt, azt a sir egyetlen melléklete, a Herpály-csőshalmi kerámiára valló pohár és az embertani eltérés is kétségtelenül bizonyítja.

Szerzőt - mindig pozitív alapon nyugvó - mondhatnók minden ilyen adatot gondosan megvizsgáló - módszere eljuttatta addig a gondolatig, hogy ha egyáltalán volt is még több ilyenkorú sir, azokat a Selypes tönkre tette. Felvetném azt a gondolatot, hogy valóban lehettek a temető e részén további neolitikus sírok, amelyeknek folytatásában a kifejlett tiszapolgári kultúra sírjai úgy helyezkedtek el, mint az utóbbiak után a bodrogkereszturiek. Megengedik ezt a feltevést a temető területén talált csőshalmi telepmaradványok is. Ez természetesen nyitott kérdés, de éppen a tiszapolgári temető nyújtotta megfigyelések alapján korábbi időben is elképzelhető.

Ennek a későőzkori kulturának települési nyomairól már volt szó, s mi a magunk részéről - az imént mondottak lehetőségének fenntartásával - úgy látjuk, hogy ez a sir a temetőhöz viszonyított helyzetével éppen olyan kronológiai adat lehet horizontálisan, mint a 65. sir a XVII. a gödörhöz viszonyítottan vertikálisan. Áll ez még akkor is, ha szerző ezt a sirt, ha legkorábbinak tartja is, nem tekinti a temető kezdetének, amivel egyébként mindenképpen egyetértünk, a tiszapolgári korarézkori temetőt illetően. Lehet ebben a sirban egy korábbi idő egyetlen megmaradt sírját is felismerni, ami nincs ellentétben a szerző elgondolásával sem.

A pé-eli kultúra relatív időrendjéről már volt szó, de vissza kell

térni erre a kérdésre, mert mint láttuk, volt olyan gödör is, amelyben ennek a kulturának anyaga a koranagyrévi leletekkel együtt került elő (XXII a.). Ez valószínűvé teszi, hogy a korabronzkori csoport még a késő vissi csoport életében szállta meg a telepet. Ez nem meglepő, mert egymást váltó kulturákról van szó. De ez az együttes mégis felvet egy olyan problémát, amelyet a leletek alapján könnyű volna egyidejűséggel magyarázni, de a szerző ehhez nem lát elég alapot.

Ez a nyitvamaradó kérdés: a terjeszkedő nagyrévi kultúra adott-e lehetőséget arra, hogy a vissi csoport a saját kulturáját megtarthatta? Szeretnénk itt a lehetőség bizonyítására vonatkozóan kérdést tenni, mert ez még hozzátartozna a vissi csoport életéhez, ha későn is.

A péceli kultúra már a javaréz kori temető felhagyása után jelenhetett itt meg. A már említett stratigráfián kívül más bizonyítékok is vannak erre.

Ilyenek: a péceli és nagyrévi kulturák együttes előfordulása, ami a péceli kulturának érintkezését jelentheti a bronzkorról. Ezzel szemben, a bodrogkereszturi kultúra ezen a területen nem érintkezik sehol sem a bronzkorról, sőt a péceli kulturával sem keveredik. A péceli telep nem élhetett a bodrogkereszturi kulturával azonos időben és helyen; nem is ékelődött az I és II periódus közé, de nem is előzhette meg egyiket sem.

Ezeknek a megállapításoknak pozitív értéket ad más problémákkal kapcsolatban végigkísért megoldási lehetőségeknek mérlegelése.

Néhány II periódusu sír szokatlan területi elhelyezésével kapcsolatban három megoldást is felvet, s csak a leg gondosabb megvizsgálás után alakítja ki véleményét. Ezekről itt hosszadalmas volna beszélni, pedig nagyon jellemző volna módszerére.

Egyik elgondolása azonban a régi és az új találkozásának problémáját olyan történeti szemlélettel oldja meg, hogy azzal az elméletét bizonyító gyakorlat szemléltetése miatt is foglalkoznunk kell.

Röviden: néhány II periódusu sír egyidős a közvetlen környéken fekvő I periódusu sírokkal. Ezért illeszkednek a sorrendbe, ha saját ritusukkal és leletanyagukkal is. Ezek új jövevények a telepen - nők és férfiak egyaránt - akik nem idéznek elő jelentékeny antropológiai változást. Megtartották idehozott tárgyi anyagukat és hatásukra indult meg az átalakulás a telepen, amit az átmeneti sírok leletanyaga tükröz. Az ujnak megfele-

lően formálódik át a régi.

Ahogy az I periódus a temetőben kialakultan jelentkezett, úgy jelentkezett a II is. Az átmenet nem a II kialakulását jelenti, hanem az ujhoz való alkalmazkodást, ami természetesen nem volt azonos mértékű. Vannak olyan sírok, amelyek a régihez való ragaszkodást mutatják, viszont az átmeneti sírok halottai az alkalmazkodók hagyatékát tükrözik. Többségükben nő volt (7:6). Lehetséges, hogy az edényeket a nők készítették az ujhoz alkalmazkodva, a maguk számára. A ritusra pedig beolvadásuk, házasságuk hatott. A betelepülő bodrogkereszturiak aztán továbbviszik az alapjaiban már magukkal hozott kulturájuk sajátos fejlődését.

A Székely-zöldteleki telep stratigráfiája - más, a szerzőnél felsorolt neolitikus és koraréz kori, vagy azzal párhuzamos kulturák lelőhelyein kívül, - amelyekkel a kulturát feldolgozó monográfiában foglalkozik - éppen úgy bizonyítja a két periódus időrendjét, mint a már említett 59. és 61. sír. Ha ez általánosítható is, az érintkezésben lehetnek lényegtelen eltérések. Ezt - helyesen - azzal magyarázza, hogy az I periódus fejlődésének milyen fokán jutott területére a II. Ettől függően egyik helyen a fentebb már leírt alkalmazkodás következett be, a másikon a helyére lépett és megszüntette annak kulturáját.

Itt kiemelném, hogy csak a kulturájának vetett véget, amit a későbbi hozzátemetkezések is igazolnak. Ahova a második nem jutott el, az első továbbélve végső szakaszában párhuzamos a második korai szakaszával. Ez az elképzelés helytálló és következik belőle a jól megrajzolt történeti kép. A tiszapolgári, - a rézkor korai, a bodrogkereszturi, - a középső szakasza. A kettő egymást követi, ahol megjelenik, mindenütt a temető sorrendjében. Történelmileg a korai szakaszban a tiszapolgári az uralkodó az Alföldön, ha a bodrogkereszturi fejlődése már ebben az időben el is indult. A középső szakaszban a bodrogkereszturi az uralkodó, ha a badeni kultúra más területeken már fejlődőben is van.

A két előbbi ilyen sorrendjét nemcsak a tiszapolgári, s több más temető zavartalan és különváló része igazolja, de az is, hogy a tiszapolgári kultúra a bodrogkereszturit kialakulásában is befolyásolja és magáévává tévén az új kulturát, a magáénak egy részét átmenti abba. Fordítva ennek semmi bizonyítéka nincs.

A relativ kronológia helyi viszonylatban már ezek után nem kétséges, de a dolgozatnak nemcsak ennek a megállapítása a célkitűzése. Ha a temető kettőssége nem tenné elkerülhetetlenül szükségessé, akkor is foglalkoznia kellene a bodrogkereszturi kultúra keletkezésével, a rendelkezésre álló Magyarországon közölt anyag, de különösen annak délkeletre mutató kapcsolatai miatt, amelyek szélesebb körben bizonyítják a relativ kronológia helyes felállítását, de az abszolút kronológiához is közelebb visznek.

Mennél közelebb jutunk az időrendi meghatározásnál a bronzkorhoz, vagy - ami egyet jelent - mennél jobban távolodunk a neolitikumtól, abszolút kronológiánk annál szilárdabb alapon áll.

Ha a II periódus idejét - tartamát - ha csak megközelíthető pontossággal is, meg tudjuk határozni, ebből generációs számítások alapján is jobban következtethetünk a temető kezdetére és ez itt annál többet jelent, mert a közvetlen - neolitikus - előzményekre is támaszkodhatunk. De nemcsak többet jelent, hanem éppen e számítások miatt újat is régészeti irodalmunkban.

A javarézkor is kialakultan lép fel a temetőben. Az átmeneti sírok nem a bodrogkereszturi kultúra kialakulását tükrözik, annak ellenére, hogy gyökere meg van a tiszapolgári kultúrában, de vannak olyan elemek is, amelyek újak, s nem is a tiszapolgári kultúra közvetítette a kultúrába.

Ezek az elemek részben az Alföld más korarézkori csoportjaiban, részben a szomszédos területek párhuzamosan élő kultúráiban fellelhetők, s azokat a bodrogkereszturi kultúra vagy közvetlen elődeitől örökölte, vagy maga kölcsönözte szomszédaitól.

Nem is lett volna felesleges, ha itt pár szót szőtt volna az anyaggal is bizonyítható lehetőségről.

Az Alföld neolitikus kulturái és a javarézkor közt az érintkezés valószínűtlen. Nincs olyan lelőhely, amely a neolitikum és a javarézkor érintkezését stratigráfiailag igazolta volna.

Az egykorúság ellen szóló adataink, vannak ugyan. Ezeknek csak egy része stratigráfiai, de a többi olyan közeli lelőhelyekről való, amelyek a két kultúra érintkezésének ellentmondanak.

Az Alföldön számos helyen, Jugoszláviában, sőt Szlovákiában is, képviselve vannak a két mondott sorrendben következő periódus sírjai és ré-

tegei. Ezek még akkor is igazolják az időrendet, ha nincsenek teljes feltárások, s ha egyes temetők siregyüttese ma már nem is tisztázható.

Korarézkori elemek továbbélése csak részlegesen feltárt lelőhelyekről igazolható. A hivatkozott irodalom alapján igazat adunk a szerzőnek abban; "csak azt állíthatjuk, hogy olyan mértékű keveredés a két periódus között nem történt, amely a tisztán korarézkori leletanyagban javarézkori leleteket is felmutatna zárt leletegyüttesben". Természetesen nem tudjuk, hogy ezek a békés uralom átvételét engedik-e feltételezni, a basatanyai temetőben felvázolt történeti menetben. Igaz, hogy éppen ezért ki sem zárják azt a lehetőséget.

A két periódusu lelőhelyek nagy része temető. Természetes, hogy a telepeken lehetne ezt az átmenetet rövidebb időben szemléltetni. A temetési időköz szabálytalansága már ugrásszerű változást is mutathat.

A bodrogkereszturi kultúra uralomrajutásának kétségtelen bizonyítékát korarézkori temetőben nem találtuk. A tiszapolgári kultúra elemeinek felbukkanása javarézkori együttesben genetikai kapcsolatot és nem párhuzamosságot igazolhat. Erről itt a származás tárgyalásának meggyőző volta miatt, többet aligha kell beszélni.

Nem követhetjük végig a két periódusos lelőhelyek elemzését, de nem is beszélünk haza, amikor külön felhívjuk a figyelmet a Vatatanyai két - ha úgy tetszik kettős temető - gondos elemzésének arra a részére, amely a korai rézkor kezdetén temetett sírok neolitikus reminiscenciáival szemben éppen azt emeli ki, hogy a javarézkori leletek ebben a részben nincsenek, a bodrogkereszturi temető rész pedig a neolitikummal való érintkezés elleni bizonyíték.

Hasonlóan gondos a Kárpát-medence területén található, határainkon kívül eső temetők saját ásatásaival, azoknak részleteivel történő összevetése.

Sajnos, még rendszeresen feltárt temetőink egy részének összekevert anyaga sem ad az eddigieknél döntőbb bizonyítékot, ha ugyan még szükség volna rá.

Basatanyán az I periódus kb. 100 esztendeig tart; második felében kezd kialakulni valahol a II, s a korarézkor vége felé már elég erős, hogy birtokba vegye a területet, az őslakók alkalmazkodásával, de tőlük is sokat

kölcsönözve.

A második település kezdetén az első lezárulóban van, a java pedig - ha Csalog Józsefnek és Tompa Ferencnek a csöves talpu tálakra alapított kormeghatározásának kritériumát elfogadjuk, - történeti szerepének kezdetét élte. Nem volt tehát párhuzamos a történeti értelemben, hanem csak egymást követő. Ez a kép akkor is, ha az első, vagy másodikkal kapcsolatba hozható más kulturák helyi relativ kronológiai helyzetét tanulmányozzuk.

Ha a csövestalpu tál a bodrogkereszturi kulturát két fejlődési szakaszra oszthatja, ez is bizonyíték a párhuzamosság ellen.

A csövestalpu tálak korainak keltezett bodrogkereszturi sírjai elválnak a korai rézkori temető részletektől. Az előbbieket az utóbbiak után következnek kétperiódusú temetőkben. Életük a neolittól töretlen a Basatanyai átmeneti sírokiig. Jelentősége csökken, de csak a bodrogkereszturi második fázisában szűnik meg.

Basatanyán a bodrogkereszturi régibb fázisa lép fel az I periódus vége felé. Mindezt a csövestalpu tálak fenti értelmű datálása támogatja.

Ezért veti fel a szerző azt a kérdést: lehet-e ilyen jelentős kronológiai szerepe a csövestalpu tálaknak? Válasza egyértelmű: "egymagában egy edénytípus ezt a kérdést nem döntheti el".

Ennek hangsúlyozásával lássuk a szerző hiteles adatokon nyugvó megállapításainak rövid összefoglalását.

Magyar lelőhelyeken a csövestalpu tál használata még a javarézkorban is igazolt, ha nem annyira kedvelt is mint előbb.

De ugyancsak több lelőhelyen nincs meg kimondottan bodrogkereszturi együttesben. Tisztázni kellene, hogy a csövestalpu tál alapján korai bodrogkereszturinak mondott temetőkben megszűnik-e használatuk és mikor? De vigyázni kell, mert csekély sírszámú temetők könnyen félrevezethetnek.

Helyes választ csak teljesen feltárt temetők adhatnak, de egyelőre - be kell érniük három jelentős részében feltárt temetővel is. Ezekben hiányoznak a csövestalpu tálak, de vannak a korarézkorral szoros kapcsolatban lévő más kerámiai leletek.

A II-n belüli felosztásnál szerző kénytelen volt a legértékesebb Puszt-

taistvánházi temetőt figyelmen kívül hagyni. Hillebrand nem talált csöves-talpu tálakat a feltárás során, de a Kecskeméti muzeumban van ilyen erről a lelőhelyről. Feltételezhető volna tehát a két periódus, s így Hillebrand a másodikat ásatta. Gyengíti azonban ezt a feltevést a Vata-tanyai 12. sír át-tört csőtalpa. De a Hillebrand feltárta részben is vannak itt fel nem sorolható korarézkori jelenségek, amelyek óvatosságra intenek a bodrogkereszturi kulturán belüli kronológiai szétválasztásnál. Kevés anyagból sem lehet végérvényes következtetéseket levonni.

Javarézkori sírokban több temetőben is fordulnak elő korarézkori edények, legalább is olyanok, amelyeknek előzménye van a korarézkorban. De továbbélésben is előfordul ott, ahol a csöves talpu tál hiánya már a javarézkor második felére keltez. Sőt vannak olyan korai sírok is, amelyek csőtalpas tálakat is tartalmaznak, de anélkül is előfordultak.

Szerző meg is nevezi ezeket a formákat, amire mi nem térünk ki. Csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy úgy választotta ki ezeket, hogy se nem ritkák, se nem általánosak, s nem élik végig az egész időszakot. Rámutat arra is, hogy a rézleletek alapján történő szétosztást csak egyes típusok (tőrpenge) támogathatnák, de az ékszerek, négyszögletes ár, lapos balta, a fenti datálás szerinti korai és késői sírokban egyaránt előfordul.

Ha helyes lenne a felosztás, kiderülne, hogy a lapos balták már a koraiban, a nyéllyukasok csak a későiben lépnek fel. Ez azonban csak az Alföldre vonatkozik, s a Kárpátmedence többi részére kiterjesztett vizsgálat ezt nem erősítette meg.

A depas amphikypellon derivátumai a feltételezett korai és késői bodrogkereszturi sírokban mutatkoznak.

A csövestalpu tál szereplése és hiánya nem magyarázható lelőhelyek fekvésével. Az időbeli különbség látszik valószínűnek, de ez sem bizonyított, s adatok szólnak a felosztás ellen is. A bodrogkereszturi kultúra belső felosztásának kérdése tehát még nincs megoldva.

Az I és II periódust képviselő lelőhelyeken a II-nak feltételezett korai szakasza kapcsolódik az I-höz. Szomszédos kulturákban is ezidőtájt veszt el jelentőségét a csövestalpu tál, amely a neolitikum után a késő-neolitikumban, illetőleg a korai rézkorban éli világát, a javarézkorban erősen visszaszorul, s a periódus folyamán el is tűnik. A későrézkorban már

csak talpas csészék vannak, de nem tálak.

Távolabbi területeken a csőtalpas edények története hasonló képet mutat. Cucuteni A-val megszűnik. Ez a helyzet a Tripolje kulturában és, hogy más irányba is nézzünk, Jordansmühlben is. Itt a korai ottitziban gazdagon van képviselve, később ritkán és változatos formában. Hamarabb ér véget Vinčan, még hamarabb Makedóniában (EB-ben már nincs), Thessáliában a -ban, Tsangli V-VI rétegében általános, VII-VIII-ban már szórványos.

A depas amphikypellon derivátumai a feltételezett korai és késői bodrogkereszturiban egyaránt mutatkoznak; korábban voltak az Alföld déli részén, mint az északibb részeken, de - mint említettük - mindkét szakaszban. Hangsúlyozni kell, hogy derivátumokról van szó. Fontos ez azért, mert a tölcséres száju edényeknek is csak derivátumairól beszélhetünk.

Valójában ez a két edénytípus volt az, amely a régi kutatás szerint a bodrogkereszturi kulturát Sziléziához kapcsolta, holott ma tudjuk, hogy a bodrogkereszturi kulturának csak közvetett kapcsolatai mutatkoznak a tölcséresszáju edényekkel. Ennek ellenére szerző foglalkozik a kérdéssel, mert az edény szinkronizálási lehetőségeket nyújt mind a tölcséresszáju edények, mind Tripolje Cucuteni felé. A korai rézkor kronológiáját csak a bodrogkereszturi kulturán keresztül közelíthetjük meg, ha relativ kronológiája nálunk nem is kétséges.

A pusztastvánházi 13. sír virágcserep alaku edénye és egy ritka tálváltozat az, ami ezt a kísérletet lehetővé teszi. A rokonság alaki, a diszítés helyi. A tálra vonatkozóan több a példa.

A szinkronizálás korántsem könnyű feladat. Egyrészt hasonlóságokat könnyebb találni, mint egyezéseket, másrészt a keltezések sem mindig vágnak egybe. Legyen elég e tekintetben az osztrák példára hivatkozni.

Pittioni Alsó-Ausztriában a morva-alsóausztriai-burgenlandi csoport késői fázisára keltezi a tölcséres száju edényeket, de közelebből nem határozza meg az idejét. A hivatkozott pfaßstetteni és retzi leletek azonban sokkal későbbiek a bodrogkereszturi kulturánál, így a kronológia ellentmond a kapcsolat feltételezésének.

A retzi leletet más szerző sem egyértelműen datálja. Zápotoczy a Slanska-Horával párhuzamosítja tipológiailag, majd a retzit az első fázisba, a Slanska-Horát a másodikba sorolja.

Ez a kérdés pedig más irányú kutatásainkat is érinti (pl. péceli és gajári), ezért szeretnénk a csoport elemzését a mondottakon túl is látni.

Driehaus ugyanezt a leletet a retzi csésze alapján Jervisovice C 1-gyel párhuzamosítja, ami viszont a gajárral, a radiállal és furchenstich-hel kapcsolódik.

Nehezíti a párhuzamosítást az, hogy a mi legjellegzetesebb edényünknek nincs pontos megfelelője a tölcséres száju kultúrkörben, nem is szólva a bodrogkereszturi kultúra edényein a neolitikumra visszavezethető két bütyöksoros diszítésekről. Ha a bütyök meg van is, pl. a baalbergi csoport tölcséresszáju edényén, és más egykorú edényeken, ez Behrens helyes megállapítása szerint a szélesebb értelemben használt lengyeli körhatásából származik a rösseni kultúra közvetítésével.

Alkalom kínálkozik itt arra a megállapításra, hogy a bütyöknek csak speciális megjelenési formái egyes meghatározott edénytípusokhoz kötve és azokon is speciális elrendezésben szolgálhat az összehasonlítás alapjául.

Hustova a mi edényeinkhez hasonló edényeket a morvaországi III csoportba sorol. Megvan az edény formai analógiája a csehországi III fázisban (Siřem 2. sír). Ezt Zapotoczky Jervisovice C2-vel és Joradnsmühl-lel párhuzamosítja.

Minden kulturára általános törvény lehet az a megállapítás, amelyet szerző az önmagukban álló tölcséresszáju edények változatainak, sőt kisértőtípusainak értékeléséről mond. Ezeknek nem lehet kronológiai értéket tulajdonítani. Van olyan edény, amelyet a Zapotoczky III fázisában éppen úgy megtalálunk, mint Jervisovice C 1 környezetben, s közeláll hozzájuk a jordansmühli kultúra egyik sírjának hasonló formájú pohara. Egy másikat Zapotoczky az I fázisba sorol.

Formai analógiák vannak Stikova I típusú csoportjában is, amely diszítései alapján a Zapotoczky III fázisára hasonlít.

A Bozicei depo lelet az I fázist képviseli (a morva régióban a legkorábbi tölcséres horizontot). Egyes formái a tölcséresszáju edények északi korai horizontjának felelnek meg. A depo csöves talpu kelyhe typológiai analógiája megvan a bodrogkereszturi leletanyagban, de nem azonos vele. A depo többi részében hasonló formájú, vagy éppen azok részletei kevésbé érdekesek

számunkra, mint az amphora amelynek fül elhelyezkedése alapján Zápotoc-
ky a tölcséres száju edények kulturáját részben a Tripolje B II-vel párhuzá-
mosítja és így kelet felé fordítja a figyelmet.

Jordansmühl egyik tölcséresszáju edénye formailag nem áll távol a
mi edényünktől, de diszitése idegen. Egy két fülű korsó rokon, diszítésében
is a bodrogkereszturi kultúra kerámiájával, de szorosabb kapcsolatai, egy
kétfülű tállal együtt a kronológiánk szempontjából is döntő fontosságú Bubanj-
hoz vezetnek. Ugyanez a másik táljának analógiája megvan a bodrogkeresz-
turi kultúrában, de azonos darab nincs. Az ugyanitt fellépő galléros palack
a cseh-morva régió IV fázisában jelentkezik leghamarabb, Lengyelország-
ban a Wiorek csoport legvégén. Ezeket a sirokat Driehaus a kultúra végső
fázisába sorolja.

Edényeink más irányú legértékesebb analógiáját a traiani 11. sirban
találjuk. A két edényalakja közeli rokon, de diszítésük elüt. Korát H. Du-
mitrescu a cucuteni AB-ben határozta meg.

A csészéknek és tálaknak tölcséresszáju edényekkel való összeha-
sonlításánál még több a nehézség. Csak a kistókei 20. sir tálja hasonlít a
blatovoi tölcséres edényhez, de nem azonos vele, nem is szólva diszítésé-
ről. Ezt Zápotoczy az első fázisba sorolta. Eltér a III fázisba sorolt síri
tál is.

Jászladány hasonlítható volna a jordansmühli 28. sir táljához, de en-
nek előképe megvan a Basatanyai I periódusban is.

A két kistókei tál és bodrogkereszturi csésze a cucuteni kultúra ke-
véssé ivelten hajló nyaku svéd sisak alaku táljaival látszik kapcsolatban ál-
lani. Ez fellép már a protocucuteni fázisban, az A-ban nem kedvelt, majd
jellemző lesz az AB és B-ben. A Tripoljében is csak a B-re jellemző.

A tölcséresszáju edények és a Tripolje már említett kapcsolataiban
csak feltevésekre támaszkodhatunk. Zápotoczy, mint láttuk, hivatkozik a
BII-vel való kapcsolatra. A legkorábbi božicei lelet alapján említi, hogy a
szovjet kutatás a tölcséres száju edények fejlett szakaszát párhuzamosítja
a késői Tripoljével. Driehaus e kapcsolatokat a tölcséres száju edények C
fázisával tartja lehetségesnek.

J. Neustupný nem tartja kétségesnek, hogy Kelet-Középeurópában a
tölcséresszáju edények és a Cucuteni-Tripolje kör érintkezett. Felveti a kon-
vergencia kérdését is.

Erről szeretünk volna csak példaképpen néhány jellemző adatot hal-
lani.

Dumitrescú szerint a tölcséresszáju edények és a Cucuteni-Tripolje
közti részleges egykorúság tulmehetett az egyszerű érintkezésen, pl. Len-
gyelországban. Ezt a sajátságos nyakképzést illetőleg szájképzést keleten
régibbnek tartja, mint Középeurópában.

Szerző szerint Kelet, Közép- és Déle Európában is régi a tendenciája.
A kutatás kénytelen a meglévő és egyenetlen értékű adatokra támaszkodni,
de lehetőleg nemcsak a kerámiára, mint ez éppen ebben a kultúrában általá-
ban történik. Felveti azt a kérdést, lehet-e véletlen, hogy a hivatkozott
magyarországi leletek sajátságaik alapján elkülönülnek a bodrogkereszturi
kultúra általánosan elterjedt edényformáitól. Az edények egy részénél a
bélyegek helyi készítésre utalnak.

A Kárpátmedence anyagának vizsgálata nem vezetett ebben a kérdés-
ben eredményre. Megállapította, hogy ezek a tárgyak nem a lengyeli kultúra
közvetítésével kerültek a bodrogkereszturi kultúrába, mert a Dunántulon
ilyenek egyáltalában nincsenek. A tölcséresszáju kultúrával való kapcsolat
valószínű a festetlen morva, vagy jordansmühlin keresztül. Így jutott el a
szerző vizsgálata során a tölcséresszáju edények középeurópai csoportjá-
hoz, egyrészt, a cucuteni kultúrához másrészt. Ugy véljük, itt is jó lett vol-
na néhány felvilágosító adat.

Hogy valóban innen, vagy Cucuteniből kapta-e ezeket az elemeket,
egyelőre nehéz lenne eldönteni, mert a kapcsolat legalább olyan szoros
Cucutenivel, mint a tölcséresszáju edényekkel.

A kutatás mai állása szerint a bodrogkereszturi kultúra kronológiai-
lag is pontosabban kapcsolható a Cucutenihez, (AB, B) mint a tölcséres száju
edényekhez. Több a rokonvonás is ebben az irányban. Ez megerősíti azt is,
hogy a pusztaistvánházi 13. sír edényének a Cucuteni AB traiani sírjával való
kapcsolata legalább annyira valószínű, mint a másik irányu kapcsolat.

Ez azt bizonyítja, hogy javarészkorunk idején a tölcséres száju edé-
nyek és a Cucuteni-Tripolje kultúrák között kapcsolat állott fent, mint lát-
juk a Tripolje BII idején.

A relativ kort Driehaus a tölcséres száju edények C periódusában je-
lőli meg.

A bodrogkereszturi kulturát tehát a cucuteni kapcsolatain keresztül Tripolje BII-vel szinkronizálhatjuk. Feltételezett kapcsolata a tölcséres-száju edények C periódusában látszik a legvalószínűbbnek, de a kultúra nem lehet fiatalabb a skandináv tölcséres száju edények C periódusánál.

E periódust jellemzi a baalbergi, ezen keresztül Jevis vice C2 rétege. A megelőző kontinentális fázis (AB) - de legalább is fiatalabb ága - (késői tüzdelt szalagos, rösseni, gatterslebeni, ottizi) a mi korarézkorunkkal hozható kapcsolatba.

Ezzel a fejezettel - annak erős kritikának alávetett boncolgatásával - szerző kiemelte kulturánkat látszólagos elszigeteltségéből és a további vizsgálatot minden eddiginél szélesebb alapra fektette.

x

A III fejezet: a rézkor felosztásával és kronológiájával foglalkozik. Itt tehát már nem a temető, hanem annak megfigyelésén és az eddig felhasznált irodalmon túl az egész korról kapunk - a címben kifejezésre nem jutott - történeti képet hazánk területéről.

Hogy elméleti kérdéssel is foglalkozik a fejezet, az a bevezetésről mondottak után valóban nem meglepő; annyival is kevésbé, mert az eddigiekben is találkozunk ilyen kérdésekkel.

Az önálló rézkor kérdését Pulszky Ferenc és Hillebrand Jenő nyugvópontra juttató érvei után nem kívánja ugyan tárgyalni, és magát az elnevezést sem tartja döntő fontosságúnak, de mégsem hagyhatja szó nélkül.

Nem részletezzük itt a hármás felosztás nagy korszakainak elhatárolására vonatkozó igen találó megjegyzéseit, csak a végeredményekre kívánunk rámutatni.

" A Kárpátok medencéjében sem Szlovákia, sem Magyarország, sem Erdély réztárgyakban tapasztalt gazdagsága nem indokolja, a rézkor elnevezéssel kapcsolatban felmerült aggodalmakat. "

Rámutat arra, hogy a román és az újabb bulgár kutatás is használja ezt az elnevezést és az újabb irodalomban Mildemberger hazánkra és Jugoszláviára, Milošević pedig rézkorunk egy részére alkalmazza.

Nem tartja indokoltnak a jelentős ideig tartó és több kulturát is magábanfoglaló korszakot "átmenetnek" nevezni. Az a hagyományos módszerekkel meghatározható félévezred - a C14 vizsgálat eredményeként körülbelül egy

évezred - valóban nem lehet "átmenet", hiszen az őskor történetének jelentékeny részét öleli fel.

És ez még csak az időtartam ellenmondására hívja fel a figyelmet. Az elnevezés tartalma nemcsak a Kárpát-medencére, de Délkelet Európára is ennél többet mond. Jelenti azt, hogy fejlődésünk egy fázissal marad le az aegai fejlődés mögött, s Középeurópa többi része ugyanennyivel marad a mi területünk mögött. Hogy ez történetileg megfogott, nagy területre kiterjedő horizontális stratigráfiát jelent - a szó szélesebb körű magyarázatával - az alig lehet kétséges.

A fogalmat takaró elnevezést tehát szerző szerint is ki kellene terjeszteni az egész Kárpát-medencére, sőt a délkelet-európai kulturák azonos horizontjára is. Ez szerintünk azt is jelentené, hogy az alapvető kérdésekben minden érdekelt területen azonos nyelven beszélünk. Marad még a továbbiakban anélkül is elég zavar.

Segítséget nyújt ez az őskor történetének tagolásában, és kifejezi azt a fokozatosságot, amit a déli befolyás tükröz az európai anyagban. Ez a hatás területünkön keresztül haladva gyöngül és kevésbé lesz közvetlen.

A fémimport kérdésében, amely nálunk nyersanyag hiányában nagyobb igényű, mint az azzal rendelkező területeken, nem ért egyet Hillebranddal. Fegyver, szerszám és ékszer, sőt a nyersanyag és félkészáru is lehet import. Ezt a kérdést tipológiai módszerrel eldönteni nem lehet. Fémanalízis, technológiai kutatások és olyan leletek, (Basatanya, Szillér) amelyek a helyi készítés nyomait mutatják, lehetnek alkalmasak a kérdés eldöntésére.

Megállapíthatjuk, hogy a dolgozat sokkal szélesebb perspektívákkal készült, mint Hillebrand tipológiai és a hézagokat kitöltő logikai alapokon nyugvó kronológiája. Ennek megállapításával - ami az objektív nehézségeket kellő formában elismeri - Hillebrand módszerében azt tartja elhibázottnak, hogy a Nagy Alföld rézkoron belüli periódizálását a kétségtelenül importból származó réztárgyakra alapozta, ami a körülményektől függően erosen ingadozó. Nyilván Hillebrand is rájött volna erre, ha a saját anyagán tulmenően megbízható kerámiai anyag állt volna rendelkezésére fémannyal együtt, ahol azokat még nélkülözni volt kénytelen. Ennek megállapítása természetesen nem jelent azt, hogy a szerzőnek a hibaforrásnak döntő következményeiről formált ítéletével ne értenénk egyet.

Szerző - maga is hangsúlyozza - feltevései is nélkülözik az adatanyag megszakítatlan láncolatát, de már több objektív anyagra támaszkodhat, mint a három évtizeddel ezelőtt készült első összefoglalás. Hol van a harminc év előtti jól megfigyelt anyag ahhoz, amit a szerző ásatásainak támogatására az egész ország területéről gondosan összehordott és kellő kritikával összeegyeztetve feldolgozott.

Az utóbbi évek külföldi és hazai - ebben elsősorban szerző saját kutatásai - új eredményeket hoztak, amelyek más megvilágításba helyezték a java rézkor sok egyéb kérdése mellett, a minket itt most érdeklő java-, sőt az egész rézkor időrendi beosztását.

A javarézkort, mint láttuk, a bodrogkereszturi kultúra tölti ki. Ez szüntette meg az Alföldön a korarézkori tiszapolgári kultúra uralmát.

Ez a két kultúra a Tiszapolgár-Basatanyai temetőben ennek az egymásutának történeti képét tükrözi. Ennek a sorrendnek megvannak fejlődésbeli, tipológiai és stratigráfiai bizonyítékai. Ezekről és a változás menetéről már volt szó.

Rézkori a badeni (pécéli) kultúra is. Ez a Tiszától keletre a bodrogkereszturi kultúrát követi: ez a későrézkor, amelyet következetesen attól az időtől számít, amikor a badeni véget vetett a bodrogkereszturi kultúrának. Ennek bizonyítékairól is volt szó a temetőben, sőt a Székely-zöldteleki telepen is, de a kronológiailag legfontosabb déli területeken is.

A rézkornak tehát ez a III periódusa. Uralmának a koranagyrévi bronzkor vet véget. E rézkori kultúra magyarországi szerepét a következő történeti kép világítja meg.

A bodrogkereszturi kultúrát a tiszántul északi felében a badeni kultúra vissi csoportja követte, a déli felében a kostolaci csoport. A tiszántulon a badeni leleteit mindig az egyik, vagy a másik csoport jellegzetes leletei kísérik. A bodrogkereszturi és a badeni nem keveredik egymással.

Ezt a képet tükrözi Bujanj-Hum Ia. és Ib. rétege, a petresti, valamint a Salkuța és coțofeni kulturák, a Jevisovice C2, és C1. rétegviszonya is. A kép tehát nemcsak délen, de északnyugaton is azonos.

Magyarország többi részén nem ennyire világos a kép. A Duna-Tisza közének ecskemét és Baja között húzódó részén de fennebb északon is, a kostolaci csoportot találjuk. Alsónémedin s a Dunakönyökbe eső Budakalászon

sem kostolaci, sem bošacai anyag nincs. Ez a két lelőhely és a dunántuli hozzájuk csatlakozó horizont megelőzhetette a késő badeni terjeszkedését, illetőleg annak azt az időpontját, amikor ezek a csoportok elérhették a Dunakönyök térségét. Kialakulásuk fázisa talán még a későrézkor előtti időre tehető.

A kostolaci csoport Dél-Dunántulon, a Dunakönyök vidékén, a Duna-Tisza-közén és Dél-Tiszántulon terjeszkedett. Ozdón és Centeren a kostolaci, bošacai és vissi csoportok találkoznak.

A vissi csoport kelet-magyarországi területe és a hozzá csatlakozó részek ismertek. A bošacai hatása Északmagyarországon mutatható ki. A mi lelőhelyeinken a badeni valamelyik másik késői csoportjához kapcsolódik. E késő csoportokat terjeszkedésük kezdete óta ismerjük, de első fellépésük, kialakulásuk bizonytalan. Stratigráfiánk csak Vučedolban van, de ez további területekre nem okvetlenül érvényes és - kiegészíthetem - bizonyos tekintetben ellentmondó is.

A Dunántul szinkronizálását a badeni kulturát megelőző lengyeli kultúra fellépésének, belső tagozásának és végének tisztázatlansága akadályozza. Nem tudjuk, hogy követte-e a lengyelit, mint Babskán, ahol a protobadeni egybeesett a Lengyel-Babska legkésőbbi fázisával. Mindezt nem ismerjük, s a Dunántulon nem lehet kimutatni. A déli területen a kialakulást az önálló badeni követi. Ennek középső és késői fázisára datálja Milošević a kostolaci kulturát. Az önálló fellépés a Dunántulon is kimutatható és tart a kostolacinak dunakönyöki megjelenéséig. Hogy ez az esemény hogy viszonylik a kialakulási és tiszántuli fellépésének idejéhez, egyelőre nem dönthető el. Valószínű, hogy a Dunakönyöknél későbbi. A budakalászi és az alsónémedi temető megelőzi, amelynek szintje de legalább is korai része képviselhetette a badeni korai szakaszát. Ez a fázis azonban nem terjed ki az Alföldre, ahol ebben az időben a bodrogkereszturi kultúra az uralkodó.

A badeni korai szakasza lehet javarészkori, későbbi része, amelyben az egész országban elterjedt, későrézkori.

A protobadeni hiánya nálunk és jelenléte tőlünk délre, rávilágít kialakulásának döntő tényezőjére, de a területre is, ahol keresnünk kell.

A délkeletről jövő hatások olyan hosszú ideig éreztették befolyásukat, Délkelet- és Kelet-Középeurópa területén, amely hazai viszonylatban közel

az egész rézkorra, de legalábbis két utolsó periódusára kiterjed.

A kétféle keltezési lehetőség feltehetőleg a kapcsolatok kezdeti és késő idejét jelzik csupán, éppen ezért erről szívesen hallottunk volna valamivel többet.

A dunántuli badeni egy fázissal későbbi, mint a legkorábbi szint, tőlünk délre. Az előbbi javaréz kori lehet - párhuzamos az alföldi bodrogkereszturi kulturával.

A bodrogkereszturi kulturában feltételezhető tölcséres száju edény hatása Jevisovice C2-re tehető, így a Jevisovice C1-ben fellépő badeni anyag sem lehet a kultura kiindulása. (Neustupny).

A relativ kronológia mellett ellene mond ennek a kultura terjedési iránya is. A morvaországi megjelenésben a magyarországi badeni kultura játszhatta a döntő szerepet.

A badeni kultura továbbélése már a bronzkorra esik, és már nem játszik önálló szerepet.

Ezekkel a megállapításokkal - talán felesleges hangsúlyoznom - egyetértek. Nem lehet ez meglepetés azok számára, akik a vonatkozó legújabb hazai irodalmat bizonyára jól ismerik.

x

A IV. fejezet címe; Kulturhorizontok és abszolút kronológia. Ennek a fejezetnek a megírása nemcsak próbára tette a szerző helyesirányu meglátásának, következtetéseinek módszerét, hanem olyan széleskörű tájékozottságot követelt meg az egymásnak sokszor ellentmondani látszó keltezések irodalmában, amely képes volt eligazodni az elnevezések és főleg a számozások nem is mindig következetes labirintusában. Az új nevek, vagy a régi nevek betűs és számos megkülönböztetése, egymáson keresztül áthatolhatatlan dzsungelnek tűnhetik annak, aki azt hiszi, hogy a kronológia mindjárt abszolút számot jelent, holott nyilvánvaló, hogy először a minden régészeti megfigyelés összevetésén alapuló relativ kronológiát kell hiteles anyag utmutatása mellett, kellő kiértékeléssel biztos alapra helyezni. És a tiszta képet a kettőnek egybevetése adhatja meg.

Évekkel ezelőtt mondtam egy értekezleten, hogy rétegekkel hitelesített tipológiai ismeretek és ezeken alapuló relativ kronológiai pontos kép nélkül abszolút kronológiai kérdésekről nem lehet beszélni.

Az alapnak néhány pillérére már az eddigiekben is szükség volt, de itt süríteni, továbbiakkal kapcsolni kellett a helyes eredmény elérése érdekében.

Az első lépés a tiszapolgári és bodrogkereszturi kulturák történelmi környezetének felvázolása.

"A kapcsolatok szerteágazó szálai, a közös elemek és rokon vonások, a stratigráfiai adatokra támaszkodó relatív kronológia figyelembevételével körvonalazhatók a kulturhorizontok." Szerző - ismételten is hangsúlyozza - hogy ez alatt nem kezdettől végig párhuzamos kulturákat ért, hanem olyanokat, amelyek a maguk területén a mondott időben már, vagy még uralkodó szerepet játszottak.

Sajnos, nem térhetünk itt ki az újabb elméleti fejtegetésekre, amelyek azért is fontosak volnának, mert újra jól átgondolt módszerei kérdésekre adnának felvilágosítást, ami tulmenne azon a megállapításon, amit így fejez ki: "Kísérletünk természetesen a hagyományos kronológiai meghatározási módszerek szerint történik".

Megállapítja, hogy az eddig közölt C14 vizsgálatok Délkelet Európára nem hoztak változást a relatív kronológiában. Bár nem kétséges, hogy ez alatt mit ért, később visszatér, s vele együtt mi is visszatérünk erre a kérdésre.

Ahogy az előző fejezetben a hazai rézkor történeti képét rajzolta meg, itt a továbbiakat tekinti át, kelet és délkelet európai vonatkozásaikban, kiszélesítve a horizontot.

A tiszapolgári kultúra idején még él a lengyeli kultúra, sőt alsóausztriai, nyugatszlovákiai és morvaországi festett kerámiákkal jellemezhető csoportjai ekkor élik virágkorukat. A lužianky csoportnak a Ludanice csoport kialakításában résztvevő késői fázisa is érintkezik ezzel a horizonttal. Ide keltezhető a Ludanice csoport korai fázisa és a lučkai csoport. Csehszlovákia, Lengyelország és Középnémetországban a festetlen csoport, a rösseni és régi jordansmühli kultúra, valamint a gatterslebeni csoport is előtérbe lép.

A Drávától délre, a lengyeli kultúra babskai formájának késői fázisa él. Boszniában a Butmir-Nebo kultúra játssza a vezető szerepet. A Duna-Tisza közöttől délre a Vinča-Pločnik középső fázisa (CD), a romániai aldu-nai alföldön a Gumelnița és Salcuța II periódusa. Bulgáriában a halomkultúra (Karanovo IV).

Erdélyben megjelenik a tiszapolgári kultúra a petresti kultúra és az erődsdi kultúra középső fázisa idején. A Gumelnița-Salcuța kulturák hatása is érezhető itt. Ez az időszak Cucuteni A-val szinkronizálható. Ezt az időt Tripolje BI. fázisa jellemzi. Ekkor ér véget az észak-pontuszi styeppek mariupoli szakasza és kezdődik a gödörsiros kurgán kultúra. Ez az idő az Észak-kaukázusban a kurgán kultúra szakasza, s a kora kobáni rézkor kezdete.

A bodrogkereszturi kultúrával a Dunántulon a badeni korai szakasza, vagy annak egy része párhuzamos. A bodrogkereszturi Szlovákiában szoros kapcsolatban áll a késő Ludanice csoporttal. A morva festett és festetlen csoport a bodrogkereszturi kultúra fellépése idején még él. Az utóbbi még hosszabban is. Jordansmühl ekkor virágzik. Ez lehet a tölcséres száju edények déli csoportja C. fázisának ideje. (Jevisovice C2.) A gatterslebeni csoport valószínűleg még megérte a horizont kezdetét, hogy aztán átadja helyét a baalbergi csoportnak.

Megjelenik a bodrogkereszturi kultúra Erdélyben is. Itt találkozunk az erődsdi kultúra késői szakaszával, az ehhez csatlakozó Cucuteni AB-vel és a petresti kultúra késő fázisával.

Lezárulóban vannak a Vinča-Pločnik (D), Karanovo-IV2 és a Salcuța kulturák.

Bubanĵ-Hum Ia is ebbe a horizontba tartozik. Ehhez kapcsolható Cucuteni A késő fázisa AB és B korai fázisa. Tripolje BII, részben C, *ju* 1. Ebből következett a gödörsiros kurgán kultúra és a korai kubáni rézkor párhuzamossága. A horizont vége felé, s valamivel később, a badeni kultúra a Kárpát-medencében elterjed és megjelennek a Horodistea-Foltesti, Gorodszk-Uszatovo, Cernavoda, Karanovo V kulturák. Kiegészíti szerző a vázlatot a különböző rézhorizontokkal a Kárpát-medencében és környékén: a réz megjelenésével a középneolitikumban, az első rézeszközszinttel a későneolitikumban, a nyéllyukas rézeszközökkel a réz korban, ennek virágkorával a középső réz korban, a Magyarországon alkalmazott értelmezésben.

Az eddig elmondottak részben már a fentebbiektől is világosan kitűnik, de most már sokkal szélesebb körű szinkronizálást tesznek lehetővé. Ez mindenütt tovább vizsgálást nélkül is elfogadható volna. Szerző mégis szükségesnek látja a kapcsolatok legalább egy részének tüzetes összeveté-

sét elsősorban a legfontosabb, legmegbízhatóbb helyek párhuzamosításával.

Nem lehet meglepő, hogy elsősorban délkelet felé fordul, az összehasonlításoknál szükséges kritikával.

Jugoszláviában Viñca és Bubanj megerősíti a magyar relativ kronológiát, s az abszolút időrendre is jelentős támaszpontot biztosít.

Bubanj-Hum Ia - az aegei és anatóliai korabronzkoron kívül - a késő Vincă-Pločnik II és a késő Salcuța kulturákkal mutat kapcsolatot. Ezzel érintkezik a bodrogkereszturi kultúra; mint ez szerző már megjelent tanulmányából ismert. Bubanj-Hum I-ben fellép és a II-ben folytatódik a badeni-kostolaci kultúra, amely a Coțofeniivel mutat kapcsolatot. Ib a mi későrézkori szintünk.

Bubanj-Hum II-t az aegei középső bronzkorral párhuzamosítja Garašanin. Leletanyagában vučedoli rokonság is van. Ez a magyar korabronzkor kezdete. Ebben a II szinten lép fel a pseudominosi kerámia. Feltételezhető, hogy Anatóliából Görögországba az invázió hozza, amely Thrákia és Bulgária területét is érinti és 1900 táján, vagy valamivel azután jutott a területre. Bubanjban ennek hatása 1900 után következhetett be. Ha a datáló cserép meghatározása helyes, akkor a mi rézkorunk 1900 után befejeződött.

Bubanj megerősíti szerzőnek a magyar rézkori stratigráfiai adatokra alapított relativ kronológiáját és a bodrogkereszturi és badeni kultúrára adott relativ, illetőleg az utóbbira abszolút adatot. Ennek a két kultúrának behatóbb elemzése szükséges volt szerzőnek ahhoz, hogy korarézkor idejére támpontot nyerjen.

Ha Bubanj-Hum Ia még kapcsolatban van a Salcuța-Gumelnița kultúrával, Ib-ben már fellépnek a badeni-kostolaci elemek, a II-ben a pseudominosi is, s ez Reinecke A1-re keltezhető, akkor ebből a rétegsorból - Coțofeni támogatásával - Magyarországra szerző a következőket vonhatta le:

Bubanj-Hum Ia kezdete után válhatta fel a rézkori I periódusát a II; Bubanj-Hum Ib idején nálunk is fellép a badeni, sőt talán kezdetét veszi a rézkor III periódusa, amely feltételezhetően eléri a Bubanj-Hum II-t, amit a Coțofeni tesz valószínűvé. Erre nálunk is a korabronzkor következik, feltehetően Bubanj-Hum II idején. Ha a minosi kapcsolat a XIX századra

keltezhető, a mi rézkorunk is végetér ebben az időben. A minosi anyag melyet Mellaart bizonyításra felhoz, a kép után ítélve sem Garašanin, sem Mellaart véleményének nem mond ellent.

A két kutató ellentmondó véleményével szemben - kézben nem fogott anyagról lévén szó - szerző nem foglal állást, de rámutat arra, hogy Garašanin pár ásatása (Velika Humska) EH importot határozott meg. Ezt Miljočić is megerősíti. A kérdés tehát nem is egészen marad nyitva.

Bubanj-Hum Ia Miljočić Vinča B rétegének elején kezdődik (hogy ez a pozitívnak látszó adat is mennyi összevetést igényel, legyen szabad arra hivatkoznunk, hogy ez a réteg Holste D közepe, Korošec IV kezdete, Garašanin Vinča-Pločnik utolsó harmadának a kezdete.) Childe egyébként ezt a mélységet tekintette a Vinča kulturát lezáró nivónak.

Irányadó ez a vonal a tiszapolgári és bodrogkereszturi kulturák vinčai szinkronizálásával. Bodrogkereszturral a 4 m feletti réteg párhuzamos. Lezárja ezt Vinčán a badeni, Bubanjban a badeni-kostolaci (Bubanj-Hum Ib).

A tiszapolgári kultúra kora a CD, vagy III jelentős része. Irányt mutató a z a szint, amelyben megszűnik a tiszai import. Ezzel részlegesen szinkronizálható a pločniki telep.

Pločnik periódusa Vinčán még a magyarországi neolitikummal egy időben fellép. E periódus kezdete legtöbb kutató szerint 2300. Szerző valószínűbbnek tartja Miljočić 2500-as keltezését, legújabb görögországi ásatai alapján. Ezt a 200 esztendő a tiszapolgári kultúra előtti korai fázis ideje tölti ki.

Természetes, hogy a valóban sokatmondó jugoszláviai adatokat tovább kell követni román és bulgár területen.

Vinča és Gumelnița relativ keltezésénél a Petru Raresi fedőnek volt szerepe. Miljočić a Vinča kultúra jellegzetes termékének tartja. Szerinte onnan került Romániába. Ez és más adatok alapján (idolok) Gumelnița A2-B-t egykorunak tartja Vinča B2-C-vel.

Berciu ásatási stratigráfiája a Gumelnița Iia 8 nivóra datál, így Miljočić B (Gumelnița III) keltezése nem indokolt.

A fedő a Miljočić féle C közepe tájáról való. Dumitrescu a Gumelnița II (A2), Berciu a Salcuța II elejére datálja. Bár a román kutatás sem ad

pontosan azonos időt, a valóban nem nagy különbség ellenére is a bulgáriai kutatás is hasonló eredményekre jut Karanovo IV2-re datálásával.

A Gumelnița a III periódus folyamán, illetőleg végén megszűnik. A IV-ben csak szórványosan jelentkezik. Hasonló a később kezdődő Salcuța története.

Tangiru rétegsora a Boian és Gumelnița kulturák egymáshoz való viszonyát stratigráfiával bizonyította. Bulgáriában hasonló a helyzet. A teleken a Karanovo IV-et követi és lezárja a neolitikumot, bevezeti a kőrez-, vagy rézkort. Karanovo III inkrusztált kerámiája a Boian kulturával áll kapcsolatban. Karanovo IV a Boianból fejlődő Gumelnițăval szoros rokon.

Az utóbbi kultúra több kutató véleménye szerint Délbulgáriában hamarabb ér véget, mint Északon. Milojević szerint a Gumelnița A2-ben. Dumitrescu is így véli, de A1-ben látja a befejezést. Az A2 kezdetét a Dunától északra a Veselinovo kulturát hozó anatóliai hullámmal kapcsolja. Childe anatóliaiaknak tartja a Veselinovo kultúra népét. Szereinte is tovább él a Gumelnița az aldunai régióban akkor is, amikor Marica vidékén már bronzkor van.

A bulgáriai utóbbi ásatások nem támogatják Childe későbbi feltételezését, amit ő is csak mint egy lehetőséget említ.

Karanovo II (fültípus első megjelenése) és V (Veselinovo kultúra) között eltelt idő alatt a telep III rétege a neolitikumot, IV rétege annak rézkort foglalta magában.

A Childe anatóliai kolonistái elfoglalják Macedóniát, kolonizálják Thessaliát, megjelennek Valachiában és a Morava völgyben. (Infiltrálás).

Dumitrescu feltételezi, hogy a Veselinovo-kultúra népe nemcsak észak, hanem délnyugat felé is szorította a Gumelnița kultúra hordozóit. Az aegai partokig találhatók Gumelnița elemek. Kritsanában a Macedon késő neolitikus anyaghoz kapcsolódnak, a bronzkori réteg alatt.

Mellaart is nyugatanatóliainak tartja a Veselinovo kulturát, de Karanovo II-re keltezi. Az eseményeket sem úgy látja, és a szinkronizálásban is más uton jár. (Karanovo V = Troja II); Karanovo V-t a Makedon bronzkorral együtt anatóliai származásúnak tartja, amely török Trákián hatolt a Gumelnița területére. (Karanovo IV.) Északibb területeken is tovább él a Gumelnița a Karanovo V végéig.

A Gumelnițán át Szerbiával, Bulgáriával, különösen Erősd, Cucuteni

egyres periódusaival nyílik jó párhuzamosítási lehetőség.

A brailiítai stratigráfia szerint Gumelnița A1 (I) a korai Erősd-precucuteni fázissal, Gumelnița A2 (II) Cucuteni A-val szinkronizálható. A fenti lelőhely II szintjében Cucuteni A, azaz kifejlett erődsdi cserepek jelentek és a szint Gumelnița A2 (II) késői és B1 (III) korai fázisához tartozott.

A Gumelnița kultúra Romániában szoros összefüggésben áll a Salcutával, érintkezett a Cucuteni-erődsdi, és a petresti kultúrával. Ennek a kapcsolatnak kétoldalu bizonyítéka a Gumelnița A rétegek és az Alba Julia környéki középerdélyi festett kerámia (petresti kultúra) leletei.

A mi rézkorunk és a Cucuteni kultúra kapcsolata nem kétséges. Az érintkezés formáinak eldöntésére új anyag és megfigyelés szükséges. Kárpát-Ukrajna és Kelet-Szlovákia területe e tekintetben nem eléggé ismert. Erdélyen át Erősd közvetíthetett. Anyaga szorosán kapcsolódik Cucutenihez, a kialakulási fázistól kezdve.

A magyar rézkor két első periódusa és Cucuteni párhuzama Erősd középső és későbbi fázisokra is érvényes.

A protocucuteni (Dumitrescu szerint A1) a Gumelnița I (A1) -hez kapcsolódik. És a további fejlődésben is párhuzamos.

A bodrogkereszturi kultúra emlékmánya a Cucuteni A, AB és B fázissal van összefüggésben. Tulsulya és kronológiai párhuzamossága az AB fokozatra tehető. Az A-ra a csövestalpu serleg egyik változata és a habașești réz diszkosz mutat. Az előbbi ha a csövestalpu tál alap lehet a felosztásra, a javarézkor korai, a diszkosz a későifázisra tehető. A habașești zárt lelet nem feltétlenül párhuzamos a bodrogkereszturi kultúrával. A leletek egy része tovább él a mi java rézkorunkban, de párhuzamait ismerjük a kora rézkorban, sőt a késő neolitikum emlékei között is.

A bodrogkereszturi kultúrának a Cucuteni AB-vel való párhuzamosítása a legvalószínűbb, ami nem jelenti, hogy egymást időrendileg tökéletesen fedik. Hogy lefelé és felfelé átlépte az AB határt, arra bizonyítékaink vannak (keresztélü csákány, zoomorph edény fogantyú).

A Cucuteni és Tripolje szinkronizálása, összefonódottsága miatt nem kétséges. Az utóbbinak A szakasza a precucutenivel érintkezik (=Izvoare I2). Importált töredék Gumelnița A1-gyel is párhuzamosítja bizonyos mértékig. Így a Tripolje B1, Cucuteni A-val (=Izvoare II), Tripolje BII Cucuteni AB-

vel párhuzamos. Cucuteni B és a késő Tripolje egyeztetésében nincs egységes vélemény. A román kutatók többsége, sőt Passek és Gimbutas is a Tripolje C1 - M1 (Gorodszk-Uszatovo, Horodistea-Foltesi I) párhuzamosítja. Vulpe az AB és B periódusokat a BII-vel tartja egykorunak. Cucuteni

C kerámia AB és B leletekkel együtt jelentkezik Romániában. Ez a kerámia egy, a festett kerámiától eltérő csoportba tartozik, nem képvisel önálló periódust. Nem kulturális kölcsönzés, hanem népelemek mozgásával függ össze. Egyes telepek (Corlateni, Traiani) leletei lehetővé tették ennek finomabb kronológiai tipológiai tisztázását.

A Tripolje-Cucuteni kulturának szoros kapcsolatai vannak a Gorodszk-Uszatovo kulturával. Ez Nestor Cucuteni D kulturája, a festett kerámiás körutolsó fázisa. Réztárgyai megelőzik az európai bronzkort. Ezt a kultúrát pusztította el a halmokba temetkező okker siros nép.

Ezzel pontosan megismerjük a zsinogdiszes edények megjelenésének idejét a Cucuteni kulturában. Thessaliára is van hasonló adatunk (Mihelići lelet). A közbeeső terület azonban egyelőre nem tükrözi a fellépés mikéntjét.

Miljočić szerint a zsinogdiszes kerámia és vele együtt más elemek Görögországban a régi hellasi I-től a középső I-ig tehát nem egyszerre jelentkeznek. (Eddig az eutresisi leletek alapján a régi III végére kelteztek).

Délbulgáriában a korai bronzkor legkorábbi idején jelentkezik. Ná-lunk sokkal későbbi időben van meg. Két lelet a mi bronzkorunk kezdetéről nem tökéletes bizonyíték.

Nem ok nélkül foglalkozunk ezekkel a problémákkal, szerző gondolatmenetét többször csak hézagosan követve. Bizonyítékát akartuk adni azoknak a nehézségeknek, amelyekre egyébként már előbb is igyekeztünk felhívni a figyelmet.

A nehézségek természetesen a továbbiakban talán még fokozottabb mértékben megvannak. Lássuk ezeket is:

A keletre alapított rövid, illetőleg hosszú kronológia közötti eltérés sok nehézséget okoz. A keleti kulturákkal való összeköttetések kutatása az utóbbi időben nagy lépésekkel haladt ugyan előre, de az új eredmények még most sem adnak elég támpontot a tárgyalt kulturák abszolút időrendjé-

nek megállapítására:

Szerző úgy látja, és ebben is egyet értünk vele, hogy Bulgária Macedónia, Trákia és a Morava-vidéke, de a Kaukázustól az északpontusi sztyeppéktől vezető út az a terület, amely szilárdabbá teheti a mi területünk neolitikus és rézkori kulturáinak keltezését.

Nem vitás, hogy az említett területekkel a Kárpát-medence kisebb-nagyobb kapcsolatban állott. Olykor igen jelentősek voltak ezek a kapcsolatok. Ez teszi lehetővé, az abszolút kronológiának a hagyományos régészeti módszerekkel megkísérelt meghatározását. És ez a kulcs kérdése a közép-európai terület hasonlókorú időrendjének megállapításához is. Ennek megoldása a mi kutatásainknak ilyenirányú elmélyítésétől, de a közép-európai emléktanyag nagyobb mértékű és részletesebb publikálásától is függ.

A fentebb elmondottakból kitűnik, hogy az említett pseudominosi áru jelenleg abszolút kronológiai kutatásunknak egyik fontos alapja. A másikat a *depas amphikypellon* jelenthetné. De ezeknek derivátumai sem biztosítanak egyértelmű utalást a középső rézkor kezdetére.

Ha ennek a típusnak fellépését már a tiszapolgári kultúra idejére tehetjük, Bulgáriában pedig a Karanovo IV fiatalabb fázisát jellemzi, úgy a bodrogkereszturival a tell kultúra vége és az azt követő korabronzkori kultúra kezdete szinkronizálhatók. Nem kétséges, hogy a Karanovo IV korai része megelőzte a tiszapolgári kulturát.

A *depas amphikypellon* délkeleteurópai megjelenését szerző régebben Trója II pusztulásával hozta kapcsolatba. Közép-európai derivátumait az ezt követő időkkel. Trója II vége és III elejének legáltalánosabb keltezése 2300 körüli idő. Az edény Trójában hamarabb lépett fel, (IIC) Az időt természetesen csak becsülni lehet.

Az első derivátum nálunk a bodrogkereszturi kulturában jelentkezik. Ha tipológiai alapon nyugvó relatív kronológiát elfogadjuk: a korai bodrogkereszturi kulturában. Hitelesítésre vár az az adat, amely a Vojvodinában már a korai rézkorban találja ezt a típust.

Hogy a típus és derivátumai milyen gyorsan elterjedtek, nehezen határozható meg, s ezzel együtt ugyanez a helyzet a becslés alapján áthozott év-

s z á m m a l i s . Biztosabb támpontunk pedig nincs. Mellaart relativ kronológiájának megfontolása csak újabb becslésnek ad helyet. Nehézséget okoz, hogy nálunk a történeti, a trójai lelőhelyről a C14. adatok hiányoznak.

Feltehető, hogy a depas amphikypellon trójai fellépése után azonnal elindult a maga útján és Trákiába jutott még Trója II idején; derivátumai is gyorsan elterjedtek Délkelet- és Közép-Európában. Ha ez így van, Mellaart korai Makedon EB-je (késő Gumelnița) - késő Salcuța, - Tripolje BII. - Cucuteni AB, és B szinkronizálható Trója II-vel, sőt ezek alapján a bodrogkereszturi kulturával is.

Annak párszavas indokolását szívesen olvastuk volna, hogy miért tartja a szerző Mellaart kronológiájában Bubanj datálását túl magasnak.

A Bubanj-Hum Ib-re jellemző kostolaci csoport magyarországi párhuzamai és olténiai kapcsolatai valószínűtlenné teszik, hogy az 1B szinkronizálható lenne a korai Salcuțăval, hiszen Cotofeni a késői Salcuțăra telepszik. Bubanj-Hum Ia a magyarországi középső rézkorral kapcsolható. Ennek kétfülű csészéi a makedoniakkal legközelebbi rokonok. Ezek közül is a Saratseből és Armenochoriból származókkal. (Makedón EB középső és késő fázisával).

Ha Armenochori Trója III-mal párhuzamosítható, Mellaart szerint is (Trója III-V, 2300-1900), akkor Trója III-V-tel szinkronizálható a magyarországi rézkor, a bodrogkereszturi kulturával együtt.

Mellaart új relativ kronológiájával lényegesen eltér a Délkeleteurópa és Anatólia szokásos szinkronizálásától. A délkeleteurópaiakat magasabbra keltezi: Vinča megelőzi Trója I-et; Vinča magas C14 meghatározása miatt Trója I-et is magasabbra keltezi a szokásosnál (3500 körül). Trója I-re alkalmazható C14 adat 2183 ± 96 támogatja Mellaart Trója I szinkronizálását, de magas abszolút keltezését nem. (Ezek az adatok a Khioszi rétegekre vonatkoznak).

Valószínű, hogy a Trójával érvényben lévő szinkron revízióra szorul.

A sok nehézség miatt szerző a felvázolt kulturhorizontokat egyelőre nem kapcsolja sem Trójához, sem más kisázsiai, előázsiai lelőhelyekhez, kulturákhoz.

Ennek a minden hozzáférhető irodalmi adatot megvizsgáló gondos

munkának az eredménye 14 sorban összefoglalható ugyan, de tudományos alapját a részletes bizonyítás adja meg. Ezért is foglalkoztunk vele részletesebben.

Az eredmény röviden a következő: a bodrogkereszturi kultúra részben Erőst-Cucuteni kulturán keresztül, részben közvetlenül szinkronizálható a Gumelnița és Salcuța B(III) periódusával, Cucuteni A lényegében a Gumelnița A2(II)-vel egykoru, de él még a Gumelnița BI korai fázisában is. A késő Cucuteni A időben kezdődik a bodrogkereszturi kultúra, abban az időben, mint a Gumelnița B(III). A Gumelnița már az I periódus (AI) végső fázisa óta párhuzamos a Salcuțăával, így a bodrogkereszturi is szinkronizálható ennek III(B) fázisával.

Összehasonlító vizsgálataiból itt csak néhány adatot közöl, melyek kronológiai szempontból fontosak. Kétfülű csészék és csuprok Magyarországon a bodrogkereszturi kultúrában lépnek fel, éppen úgy, mint a korongos fülek. Előbb megvan már a Salcuta I-II-ben, de a bodrogkereszturi kultúra és jordansmühli kultúra jellemző formái és diszitési analógiái a III és IV periódust jellemzik. Lehetséges, hogy Magyarországon kívüli területen fellepett már a tiszapolgári kultúrában. A korongos füleket a közép-erdélyi festett kerámia (petresti) legkésőbbi fázisából ismerjük. Megfelel Salcuța IV-nek. De ismerjük Salcuța III(Cucuteni AB) idejéből is. Ez utóbbiban vannak a hosszú életű lapos rézbalták is.

Vizsgálatok eredménye: Tiszapolgár-, a Gumelnița II(A2)-vel és a Salcuța II-vel, Bodrogkeresztur és Gumelnița III(B)-vel és legalábbis részben a IV(D)-vel és a Salcuța hasonló fázisával szinkronizálható.

Fontos számunkra az itt említett két romániai kultúra fázisainak a bulgáriai leletanyaggal a fentebb ismertetett módszerrel való egyeztetési lehetősége, amelyet itt most nem részletezek.

Romániában a Vidra-típusu fokos, a rétegek tanúsága szerint a Gumelnița III-ba sorolható. Kérdés azonban, hogy ez-e a legkorábbi lelete ennek a típusnak? Bulgáriában a tellek Karanovo IV rétegeinek második fázisából többet ismerünk, ebben lép fel - hogy csak a minket érdeklő típusokat említsük - a kétfülű csésze és csupor. Meg van Romániában a Gumelnița II(A2) - Salcuta II-ben, sőt a vele együtt előforduló egyik-másik tárgy már az I fázisban. Ehhez sorolta a szerző a tiszapolgári kultúrát romániai viszonylatának

tükrében.

Salcuța II-Karnovo IV2 fázisával szinkronizálása nem kétséges a Gumelnița-val való egyeztetés alapján. A publikációk alapján nem világos, hogy a rokonság csak a periódus elejére vonatkozik-e, s hogy e fázis későbbi része Gumelnița-Salcuța III-IV-hez (BD) kapcsolható? A Vidra-típusú rézfokos ezt feltételezhetővé teszi, de más jelenségek ellene mondanak. A gombos fül második horizontja nálunk a bodrogkereszturi kultúrában, Bulgáriában Karanovo V-ben jelenik meg. Ebben a magyarországi horizontban lép fel a kereszt-élű csákány; Bulgáriában megvan ugyan, de a leletek Karanovo IV rétegéből nem ismeretesek. A tejes köcsög nálunk bodrogkereszturi sajátos típus; Dél-bulgáriában a korabronzkorban bukkan fel. Van ilyen a csehszlovákiai korabronzkorban és a Cotofeniben is. Berciu szerint Karanovo IV Gumelnița III végén zárul. Lényegében Romániában is vége van. Cernavoda vet véget uralmának, úgy, mint ahogy Karanovo V bronzkora lezárja a rézkort.

Az abszolút kronológiánál az eddigi bizonyítékok összevetésével szerző 1900 utántól visszafelé haladva kb. 150-200 évre becsüli a badeni kultúra idejét, de uralmát fél évszázaddal kevesebbre. A bodrogkereszturi kultúra befejező idejét 2000 táján keresi. Uralmát a Basatanyai generációs számítás alapján kb. 150 évre teszi. A bodrogkereszturi kultúra uralkodó szerepe - rövid kronológiával - a XXI. századra tehető, de valószínű már a XXII. második felében vezető szerepet játszott. Ennyire becsülhető a korarézkor is. Lefoglalja a XXIII. századot és él még a XXII. század első felében is.

A hagyományos kronológiai rendszerek közt jelentős az eltérés. A magyarországi rézkoron belül az egyes kulturák évszázadainak meghatározása sok nehézséggel jár. A badeni uralmának megszűnésével befejeződött Magyarországon, de talán a Kárpát-medencében is a rézkor.

A badeni kultúra végét kívülről jövő kulturák jelzik. (Vučedoli, harangalaku, zsinogdiszes). A kulturák kísérő alaprétegében keresi a bronzkor kialakulásának alapját. E rövid megállapítás is kívül esik a disszertáció tárgykörén.

A Bubaniban a minosi jellegű kerámia és a vučedoli ugyanabban a rétegben, periódusban jelent meg, akkor a mi rézkorunk is a XIX. században zárul. Végét jelzi a vučedoli, a harangalaku és a zsinogdiszes kerámia megjelenésének. Hangsúlyozza, hogy csak jelzi a végét, "mert jelentőségük sulya

a fentiekben kerámiai alaprétegnek nevezett emlékanyag történelmi jelentőségéhez viszonyítva még homályos pont."

Vinča C kezdő évszáma 2400/2300, legújabbán 2600/2500. Ez összhangban áll azzal a megállapítással, hogy a tiszapolgári kultúra később kezdődik, mint a Vinča-Pločnik fázis. Ennek 2000 körüli évszáma közel áll a bodrogkereszturi kultúra végének keltezéséhez. Karanovo IV (2700) kezdő ideje hasonlóan viszonyul a tiszapolgárhoz, mint a Vinča C kezdete (jóllehet korábban kezdődik).

Gumelnița A2 (II) fázisának 2300/2200 körüli keltezése nincsen ellentétben szerző abszolút datálásával akkor sem, ha az A2-B (II-III) évszámait (2300/1900) összehasonlítjuk a mi rézkori kronológiánkat.

A tiszapolgárinál korábban kezdődő Cucuteni kezdő száma 2500/2400 is összhangban áll. A Tripolje B magasabb keltezése helyett az alacsonyabbat fogadja el, amit a Cucuteni és Gumelnița szinkronizálása is megkíván.

Ez is az abszolút keltezés helyességét bizonyítja.

Tőlünk északra és nyugatra a tiszapolgári kultúrát nagyrészt megelőzi a tüzdelt szalagos kerámia; 2400/2300 körül, vagy valamivel későbbben fejeződik be. A tiszapolgárinak részben kortársa a rösseni, legvalószínűbb keltezése 2400/2300-tól 2200/2100-ig, régiók szerint. A jordansmühli kortársa a bodrogkereszturinak, sőt korábban a tiszapolgárinak is. Keltezése 2300/2200-2000, helyenként tovább tart.

A C14 a fentiektől lényegesen eltér a horizont egyes kulturáira alapított vizsgálataival. Ezek alapján: korarézkorunk 3300-3100, javarézkorunk 3100-2700, későrézkorunk 2700-2400/2300.

A felvázolt abszolút kronológiát problematikusnak tartja mert a mezopotámiai és egyiptomi forrásokhoz kapcsolás hosszú útja bizonytalan.

Figyelmet érdemel ezzel kapcsolatos megállapítása, amely a hagyományos módszerek alapjainak is kritikai megvilágítása és nem minden hibát a C14 eljárás kifejlődő mutatójaiban keres, aminek vizsgálata nem is kimondottan régészeti feladat.

A következtetésnek három különféle értékű alapon nyugosznak: kapcsolatokat bizonyító, valószínűsítő, vagy csak feltételezhető stratigráfiai adatokkal, tárgyakkal, jelenségekkel dolgozunk. Már ez a megkülönböztetés is nagyon kitérő alapot jelent. Gyakran nem ismerjük a kapcsolatok jellegét, s így az

idő tekintetében becslésekre vagyunk utalva. Az összehasonlító vizsgálatok is lehetnek tévesek. Mindez a hibalehetőség a távolsággal arányosan növekszik. Éppen ezért a C14 vizsgálatok a területek számára rendkívül hasznosak lehetnek. A relativ kronológiai tanulmányok a mi területünkre eddig nem terjedtek ki nagy mértékben,

Mellaart legújabb kronológiai tanulmánya a hozzáférhető szűkös adatok segítségével megkísérli a Balkánfélsziget és Anatólia közötti kapcsolatok kronológiai alapokra helyezését. Munkája kísérlet és vitaindító céllal készült.

Őskőkorunktól eltekintve tudtommal szerző munkájában kapjuk az őskorra vonatkozó első magyarországi C14 adatot. Indokolt tehát, hogy a szerző megjegyzéseket fűz e természettudományos módszernek a hagyományos régészeti módszerektől lényegesen eltérő eredményeihez, kívánva azt, amivel a régészet hozzájárulhat az eljárás tökéletesebbé tételéhez és kiküszöbölését mindannak, ami a relativ kronológiai módszerekkel megállapítható kronológiában a tévedés forrása lehet.

Kívánja a C14 meghatározás megsokszorozását, a vizsgálatoknál minden stratigráfiai adatunk figyelembevételét és további szaporítását. Enélkül abszolút kronológiánkat nem lehet új alapokra helyezni. Ehhez több adat, a vizsgált minták relativ időrendi meghatározása, hitelessége, a különböző kulturák hagyatékából felhalmozott rétegsorok mindegyikének C14 meghatározása, ugyanezen kulturák más-más helyről származó anyagának azonos módszerű vizsgálata kell. Csak ez tisztázhatja a kérdést. Ezt a vizsgálati anyagot azonban a régészetnek kell szolgáltatni.

A III. évezred kulturái évszámainál ezeréves eltérés mutatkozik, a hagyományos és a C14 meghatározásai között. Időben távolodva a különbség növekszik; a korai neolitikumban eléri az 1500-at. (Vinča A kezdete 2600, újabban 2800, a vége C14-es meghatározással 4010 ± 85 .)

A herpályi csőszhalom festett keramikás kulturája legalsó ház niveléből van fapalló maradványunk. Kora C14-es eljárás szerint 3645 ± 60 . Hasonló a Hamangia faszénvizsgálatok eredménye. (A régészeti leletek és a sir ritus alapján is valószínű az egyezés.)

Vinča C (Gornja Tuzla) adata 3380 ± 60 . Ez közelíti meg leginkább a mi tiszapolgári horizontunkat. Két alig fiatalabb van, a Gumelnițăból. Hasonlót ismerünk a rösseniből (3350 ± 200). E kulturák kapcsolatát a régészet

is igazolja.

Habaşeşti (Cucuteni A vége) és Boian Varaşti (Gumelniţa kultura) 3130 ± 80 és 3160 ± 70). E periódus végén inkább már a magyarországi középsőrészkor elejét jelenti, szerző relatív kronológiája alapján. Az utóbbi periódusa vége beleér a Cucuteni B-be, melynek meghatározása (Valea Lupuljából) 2750 ± 60 . -

A tölcséresszáju edények 3770 ± 200 és 2450 ± 70 között vannak, ezek közül a 3190 ± 115 a korai rézhez tartozik.

Nem lehet távol Cucuteni B-re kapott évszámtól késő rézkorunk kezdete. Végére talán Hamangia 2330 ± 65 adata adhat támpontot, de mutathat ugyanakkor későbbi időre is.

A C14 adatok nem mondanak ellent a relatív kronológiák többségének, évszámokból kiolvasható sorrendiséggel megerősítik azokat, de mint látjuk lényegesen magasabban datálnak.

Eltérés az abszolút kronológiánál éles és akkor ha a Délkelet Európa neolitikus és rézkori kulturáit a nyugat-anatóliaiakkal C14 alapján kíséreljük meg szinkronizálni.

Ennyi nehézség után és a gondos munka ellenére kronológiai rendszerezését kísérletnek tartja, mind a horizontok meghatározása, mind az abszolút kronológia tekintetében. Erről már a hosszúra nyúlt referátum elején szölvünk.

Ha nem is tartja eredményeit véglegesnek, megvetette az alapját a rézkorunk mindkét kronológiájának, melyeket később megjelenő munkájában, nem kétséges, ő maga is nagy haszonnal építhet tovább, de építhet rá a hazai és külföldi régészeti kutatás egyaránt.

xxx

Husz esztendő óta kísérem figyelemmel Kutzián Ida kezdettől fogva értékes tudományos munkásságát, amelynek szűkebb köre csaknem mindig egyezett a magaméval.

Annak idején figyelmen kívül hagyott bölcsészeti doktori értekezése - amely angol kiadásával máig tartó nagy sikert aratott - abban a csónakban evezett nyiltabb vizekre, amelyet a Tisza egykori mellékvizsein én indítottam

el a Balkán félsziget felé tartó szerény útjára. Aztán közös uton jártunk, mestere Tompa Ferenc új gazdát kapott intézetében, végül évek óta közösen dolgoztunk abban a munkában, amely éppen az előttünk lévő dolgozat témakörét érinti. Volt tehát bőven alkalmam megismerni megbízható, lelkiismeretes munkáját, gondosan mérlegelő módszerét, s így számomra nem jelentett meglepetést az, amiről beszámoltam.

Olyannak ismertem meg ezt a módszert, mint amelyik hasonlít az óvatos természetjáró sebes patakon való átkeléséhez, aki megkeresi az első biztosan, mozdíthatatlanul álló követ, amelyen megvetheti mindkét lábát, hogy azon állva kitapogathassa a következő követ, amelyik az elsőhöz hasonlóan nem mozdul ki a helyéről és biztosítja a következő kő kikeresését, egyikről a másikra óvatosan lépkedve mindaddig, míg túl nem jutott a patakon, de sohase lép olyan kőre, amely nem fekszik szilárd talajon.

Az első követ, amelyről indult a Tiszapolgár-Basatanyai temető komplex feltárásával és feldolgozásával maga helyezte el, s onnan haladt nagy elővigyázattal tovább, s amikor már túl volt a patakon, még mindig aggályoskodott azon - s azt hiszem ez még ma sem szűnt meg - hogy vajon nem hagyott-e a patakban olyan köveket, amelyek az általa használtaknál biztosabb utat jelentettek volna.

Meggyőződésem, hogy szép eredményei ellenére monográfiájának most sajtó alá rendezésénél is újra- meg újra mérlegelni fogja eredményeit.

Értekezése számára nem befejezett munka, hanem a továbbdolgozás programjának az alapja.

Köszönöm a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya Tudományos Minősítő Szakbizottságának, hogy az egyik opponensi tisztség rámbizásával alkalmat adott arra, hogy mindezt még elmondhassam és le is vonjam belőle a következtetéseket:

A kandidátusi értekezést, amely a nyomdában lévő monográfiának egy része bár, de így is túlhaladja a kívánt mértéket - a magam részéről kimagasló eredményei alapján örömmel elfogadom és kérem az igen tisztelt Biráló Bizottságot, hogy hasonló állásfoglalással vigye javaslatát a Minősítő Bizottság elé.

Opponentenmeinung zu der Disstertation von Ida Bognár Kutzián:

Die Chronologie der ungarischen Kupferzeit.

Verfasser bespricht eingehend die Disstertation, die einen Teil der Monographie enthält die: "The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya" im Band LI der Arch. Hung. 1963. erschienen ist.

Die Monographie umfasst 595 Seiten und 139. Tafeln.